

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2013 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2013

2

Vilnius 2014

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2013

2

Vilnius 2014

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-7-55

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

DARIUS Ž I E M E L I S

TIPOLOGIŠKAI ARTIMI LIETUVAI ŪKIAI: ČEKIJA, LENKIJA, VENGRIJA ANKSTYVAISIAIS NAUJAISIAIS LAIKAIS¹

Įvadas

Ankstesniame tyrime pateikta XVI–XIX a. (iki 1861 m.) Lietuvos socialinės ekonominės istorijos tipologinė diagnostika rodo, jog XVI–XIX a. (iki 1861 m.) ūkio struktūra bei raida Lietuvoje labiausiai atitinka neomarksistinės ūkio raidos kapitalistinės pasaulio sistemos (KPS) koncepcijoje išryškintą idealųjį (M. Weberio prasme) periferinio kapitalizmo ūkio tipą². Šio straipsnio tikslas ir yra šios tipologinės diagnostikos detalizavimas pasitelkiant ankstyvųjų Naujųjų laikų Lietuvos bei jai artimų Čekijos, Lenkijos, Vengrijos ūkių struktūrų susiformavimo bei raidos lyginamąją analizę, daugiau dėmesio skiriant Lietuvos ūkio esminių savybių bei pokyčių išryškinimui regiono kontekste. Remiamasi

¹ Publikacijos rengimą finansavo Lietuvos mokslo taryba pagal Europos Sąjungos struktūrinių fondų remiamą projektą „Podoktorantūros (*post doc*) stažuotių įgyvendinimas Lietuvoje“. Ankstyvųjų Naujųjų laikų Čekijos, Vengrijos ūkio istoriografija surinkta ir išnagrinėta stažuotėse Berlyno laisvajame universitete (*Freie Universität Berlin*) 2013 m. gegužės 13 d. – birželio 12 d. bei Prahos Karolio universitete (*Univerzity Karlovy v Praze*) spalio 14 d. – lapkričio 12 d.

² XVI–XIX a. (iki 1861 m.) Lietuvos ūkis buvo silpnai įsitraukęs į tarpvalstybinę rinką (KPS prasme). Prekinių lažinių palivarkinių dvarų savininkų elgsenai nebuvo charakteringi kapitalo kaupimo bruožai (nepaliaujamas pelno investavimas, siekiant technologiškai atnaujinti gamybą), kas rodo agrarinį feodalinį ūkio pobūdį. Pastebima pastovi likutinės palivarkinės (žemės ūkio) produkcijos eksporto struktūra visgi rodo periferinio kapitalizmo elementų egzistavimą. 1795 m. Lietuvai patekus į Rusijos imperiją – baudžiavinę ūkio politiką vykdančią KPS pusiau periferijos erdvę – jos ūkis dėl politinių priežasčių bei uosto trūkumo buvo orientuotas ne į pramonę, o į žaliavų imperijos centrams ir Vakarų rinkai gavybą, dėl ko jos ekonomikos agrarinis pobūdis dar labiau sustiprėjo. Jos ekonominė situacija nuo 1795 iki 1861 m. kvalifikuotina kaip „periferija pusiau periferijoje“. Žr. D. Ž i e m e l i s, Ūkio raidos koncepcijos XVI–XIX a. (iki 1861 m.) Lietuvos socialinės ekonominės istorijos tipologizavimo paieškose, *Lietuvos istorijos metraštis, 2012 metai. 2*, 2013, p. 59–81.

prielaida, jog Lietuvą lyginant su tipologiškai panašiomis ir kontrastingomis šalimis (t. y. labiausiai išsivysčiusiais Vakarų Europos šalių ūkiais³) galima adekvačiau atskleisti ir įvertinti Lietuvos ūkio raidą Europos kontekste.

Straipsnyje pirmą kartą istoriografijoje lyginamos panašios istorinės patirties šalių (Lietuvos, Čekijos, Lenkijos, Vengrijos) ūkio struktūros bei raidos tendencijos (visų šalių ekonominė raida buvo orientuota į agrarinės ekonomikos tipą, gamybos santykiuose daugiau ar mažiau vyravo priverstinė darbo jėgos kontrolė). Istoriografijoje esama išimtinių tyrimų, kuriuose XV–XVII a. Lenkijos ekonominio gyvenimo organizacija lyginama su Čekijos bei Vengrijos ekonomine organizacija. Tai žymiausių Lenkijos ekonomikos istorikų L. Żytkowicziaus⁴, K. Brzechczyno⁵ bei J. Topolskio⁶ tyrimai, kuriuose lyginamos trijų minėtų šalių ūkio struktūros bei raidos tendencijos, daugiau dėmesio skiriant Lenkijos ūkio esminių savybių bei pokyčių aiškinimui regiono kontekste. Nors Lietuva buvo viena iš dviejų Abiejų Tautų Respublikos (ATR) sudedamųjų dalių, minėtų tyrinėtojų darbuose liko nuošalėje. Šią spragą dalinai kompensuoja J. Gigliotti ATR XVI a. ūkio struktūros tyrimas⁷. Tačiau jame kaip ir ankstesniame šio straipsnio autoriaus XVI–XVIII a. ATR ūkio struktūros bei raidos tyrime⁸, taip pat „Lietuvos istorijos“ IV ir V tomuose⁹ Lietuvos ūkio struktūros susidarymas bei raidos tendencijos sinchroniškai nelyginamos su Čekijos, Lenkijos, Vengrijos, kur tiriamuoju laikotarpiu vyko analogiški procesai, ūkio raida.

³ Lietuvos ūkio lyginimą su kontrastiniais šalių ūkio atvejais paliksime kitiems tyrimams.

⁴ L. Żytkowicz, Trends of Agrarian Economy in Poland, Bohemia and Hungary from the Middle of the Fifteenth to the Middle of the Seventeenth Century, *East-Central Europe in Transition: From the Fourteenth to the Seventeenth Century*, ed. by A. Mączak, H. Samsonowicz, P. Burke, New York / Paris, 1985, p. 59–83.

⁵ K. Brzechczyn, The Distinctiveness of Central Europe in Light of the Cascadeness of the Historical Process, *Idealization XIII: Modeling in History (Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities, vol. 97)*, ed. by K. Brzechczyn, Amsterdam / New York, 2009, p. 231–268.

⁶ J. Topolski, The Manorial Serf-Economy in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, *Agricultural History*, vol. 48, no. 3, 1974, p. 341–352.

⁷ J. Gigliotti, The Role of High Inflation in the Decline of Sixteenth Century Poland–Lithuania's Economy, *The Polish Review*, vol. 54, no. 1, 2009, p. 61–76.

⁸ D. Žiemelis, XVI–XVIII amžiaus Abiejų Tautų Respublikos palivarko ūkis marksistiniu bei neoinstitucionalistiniu požiūriu, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 27, 2011, p. 11–38. Straipsnyje XVI–XVIII a. ATR ūkio struktūros bei raidos analizė atlikta naudojant diachroninį palyginimą, siekiant sukonkretinti Vakarų Europos XI–XV a. manoro ir XVI–XVIII a. ATR palivarko struktūrinius panašumus ir skirtumus.

⁹ Žr. *Lietuvos istorija*, t. 4: J. Kiaupienė, R. Petrauskas, *Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m.*, Vilnius, 2009; *Lietuvos istorija*, t. 5: J. Kiaupienė, I. Lukšaitė, *Veržli Naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529–1588 metais*, Vilnius, 2013. Autoriai pažymi, kad sintezių problemas ir temų pasirinkimą bei jų pateikimo gylį nulėmė Lietuvos istoriografijos įdirbis. Dėl Lietuvos ūkio raidos ankstyvųjų Naujųjų laikų Europos kontekste tyrimų fragmentiškumo šiose sintezėse Lietuvos ekonomikos raidos vaizdinys, lyginant su kitomis temomis, natūraliai nukentėjo.

Tiriamasis laikotarpis straipsnyje santykinai apima Vakarų istoriografijoje įsitvirtinusių „ilgąjį XVI amžių“ (1450–1640 m.)¹⁰. Tai didžiosios transformacijos laikotarpis, kai Europa pasidalijo į senjorinius (nebaudžiavinius) Vakarų Europos šalių ūkius bei į lažu paremtus palivarkinius šalių ūkius į rytus nuo Elbės. Tai ankstyvieji Naujieji laikai, kai susiformavo aptariamų šalių ūkinė struktūra, kuri santykinai nepakitusi išliko iki XIX a. pirmos pusės.

Dėl išsikelto tikslo šis straipsnis dvilypis: orientuojamasi į Čekijos, Lenkijos, Vengrijos ūkio struktūrų susidarymo priežasčių bei esminių raidos tendencijų aptarimą (I dalis) bei analizuojama Lietuvos ūkio struktūra ir jos raida (II dalis). Straipsnyje laikomasi požiūrio, kad tiriamojo laikotarpio šalių ūkio struktūrų susidarymą bei raidą visų pirma lėmė vidinės socialinės ekonominės raidos sąlygos. Tiesa, šalių socialinę ekonominę raidą bei jos rezultatus taip pat veikė išorinės (tarptautinės) sąlygos ir, žinoma, pačios šalies ekonominė politika. Visgi vidinės bei išorinės sąlygos, taip pat jau įvykusios permainos socialinėse ir ekonominėse srityse uždeda tam tikrus apribojimus ekonominei politikai ar atveria tam tikras jos galimybes. Straipsnis pradedamas Čekijos, Lenkijos, Vengrijos socialinės ekonominės raidos sąlygų ir orientacijų ūkinėse situacijose palyginimu. Apie tiriamojo laikotarpio Čekijos ūkio raidos vidines ir išorines sąlygas daugiausia duomenų randame jos socialinę ekonominę istoriją tyrusių W. E. Wright¹¹, A. Śpieszo¹², A. Míkosa¹³, J. Maceka¹⁴, A. Klímosa¹⁵, M. Myška¹⁶ bei S. Ogilvie¹⁷ darbuose. Duomenų apie Lenkijos ūkio raidos vidines ir išorines socialines ekonomines sąlygas yra, be jau minėtų (L. Żytkowicziaus, K. Brzechczyno bei J. Topolskio), ir kitų žymiausių Lenkijos

¹⁰ Žr. W. A. Green, Periodization in European and World History, *Journal of World History*, vol. 3, no. 1, 1992, p. 13–53. Žr. taip pat J. Kiaupienė, I. Lukšaitė, *Lietuvos istorija*, t. 5, p. 25.

¹¹ Žr. W. E. Wright, Neo-Serfdom in Bohemia, *Slavic Review*, vol. 34, no. 2, 1975, p. 239–252; W. E. Wright, *Serf, Seigneur, and Sovereign: Agrarian Reform in Eighteenth-Century Bohemia*, Minneapolis, 1966.

¹² A. Śpiesz, Czechoslovakia's Place in the Agrarian Development of Middle and East Europe of Modern Times, *Studia Historica Slovaca*, vol. 6, 1969, p. 7–62.

¹³ A. Míkosa, Rozwój gospodarki dworskiej na ziemiach czeskich od XIV do XVII wieku, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, t. 22, 1960, s. 11–30.

¹⁴ J. Macek, The Emergence of Serfdom in the Czech Lands, *East-Central Europe*, vol. 9, no. 1, 1982, p. 7–24.

¹⁵ Žr. A. Klímosa, Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Bohemia, *Past & Present*, no. 85, 1979, p. 49–67; A. Klímosa, *Economy Industry and Society in Bohemia in the 17th–19th Centuries*, Praha, 1991.

¹⁶ M. Myška, Pre-Industrial Iron-Making in the Czech Lands: The Labour Force and Production Relations circa 1350–circa 1840, *Past & Present*, no. 82, 1979, p. 44–72.

¹⁷ Žr. S. C. Ogilvie, The Economic World of the Bohemian Serf: Economic Concepts, Preferences, and Constraintson the Estate of Friedland, 1583–1692, *The Economic History Review*, vol. 54, no. 3, 2001, p. 430–453; S. C. Ogilvie, Communities and the „Second Serfdom“ in Early Modern Bohemia, *Past & Present*, no. 187, 2005, p. 69–119.

socialinės ekonominės istorijos W. Kulos¹⁸, M. Małowisto¹⁹, A. Mańczako²⁰, M. Dygo²¹, P. Guzowskio²² darbuose. Vengrijos ūkio struktūros susiformavimas bei jos raida rekonstruojama pasitelkus šios šalies socialinės ekonominės istorijos žymiausių tyrėjų B. K. Kiraly²³, L. Mákkai²⁴, Z. P. Pach²⁵, V. Zimányi²⁶, I. N. Kisso²⁷, B. A. Szelényi²⁸ tyrimus. Pirmoje dalyje, nepaisant nevienodo ekonominio išsivystymo lygio, pagrindžiamas Čekijos, Lenkijos, Vengrijos ūkio struktūrų bei raidos tendencijų tipologinis panašumas.

Nustačius pagrindines Čekijos, Lenkijos, Vengrijos ūkio struktūrų susidarymo bei raidos sąlygas, antroje straipsnio dalyje atliekama Lietuvos ūkio struktūros bei raidos tendencijų (lyginamoji) analizė. Konstatuotinas aptariamojo laikotarpio Lietuvos ūkio istorijos tyrimų fragmentiškumas. Duomenų apie tiriamo Lietuvos ūkio raidos vidines bei išorines socialines ekonomines sąlygas randame žymių Lietuvos socialinės ekonominės istorijos specialistų E. Gudavičiaus²⁹, Z. Ivinskio³⁰, K. von Loewe³¹, R. A. Fren-

¹⁸ W. K u l a, *An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800*, London, 1976.

¹⁹ M. M a ł o w i s t, *Wschód a Zachód Europy XIII–XVI wieku: Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*, Warszawa, 1973.

²⁰ A. M a ŋ c z a k, *Między Gdańskiem a Sundem: Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w.*, Warszawa, 1972.

²¹ M. D y g o, Was There an Economic Crisis in Late Medieval Poland?, *VSWG: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 77. Bd., H. 3, 1990, S. 305–322.

²² Žr. P. G u z o w s k i, Viator to Ascriptitus: Rural Economy, Lordship, and the Origins of Serfdom in Medieval Poland, *Slavic Review*, vol. 42, no. 1, 1983, p. 14–35; P. G u z o w s k i, Polish and English Peasants in the Late Medieval and Early Modern Periods: A Comparative View, *Britain and Poland-Lithuania: Contact and Comparison from the Middle Ages to 1795*, ed. by R. Unger, Brill, 2008, p. 137–145.

²³ B. K. K i r a l, Neo-Serfdom in Hungary, *Slavic Review*, vol. 34, no. 2, 1975, p. 269–278.

²⁴ L. M á k k a i, Economic Landscape: Historical Hungary from the Fourteenth to the Seventeenth Century, *East-Central Europe in Transition: From the Fourteenth to the Seventeenth Century*, ed. by A. Mańczak, H. Samsonowicz, P. Burke, New York / Paris, 1985, p. 24–35.

²⁵ Žr. Z. P. P a c h, The Development of Feudal Rent in Hungary in the Fifteenth Century, *The Economic History Review*, vol. 19, no. 1, 1966, p. 1–14; Z. P. P a c h, *The Role of East-Central Europe in International Trade 16th and 17th Centuries*, Budapest, 1970.

²⁶ V. Z i m á n y i, *Economy and Society in Sixteenth and Seventeenth Century Hungary (1526–1650)*, Budapest, 1987.

²⁷ Žr. I. N. K i s s, Agricultural and Livestock Production: Wine and Oxen. The Case of Hungary, *East-Central Europe in Transition*, p. 84–96; I. N. K i s s, Der Agrarcharakter der ungarischen Exports, von 15. bis 18. Jh., *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1. Bd., 1978, S. 147–169.

²⁸ Žr. B. A. S z e l é n y i, The Dynamics of Urban Development: Towns in Sixteenth and Seventeenth-Century Hungary, *The American Historical Review*, vol. 109, no. 2, 2004, p. 360–386; B. A. S z e l é n y i, The New Burgher Revolution in Sixteenth- and Seventeenth-Century Partitioned Hungary, *Social History*, vol. 34, no. 2, 2009, p. 231–249.

²⁹ E. G u d a v i č i u s, *Lietuvos istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius, 1999.

³⁰ Z. I v i n s k i s, *Lietuvos prekyba su Prūsais iki XVI a. pradžios*, Kaunas, 1934.

³¹ K. v o n L o e w e, Commerce and Agriculture in Lithuania, 1400–1600, *The Economic History Review*, vol. 26, no. 1, 1973, p. 23–37.

cho³², J. Kiaupienės³³, Z. Kiaupos³⁴ tyrimuose. Siekiant labiau išryškinti aptariamo laikotarpio Lietuvos ūkio struktūrą bei tendencijas, peržengiama ankstyvųjų Naujųjų laikų riba ir pasitelkus M. Jučo³⁵, S. Pamerneckio³⁶, L. Truskos bei R. Jaso³⁷ tyrimus analizuojami reiškiniai iki ATR žlugimo.

Išryškinti platesnį lyginamų šalių ūkio raidos socialinių ekonominių sąlygų kontekstą padeda žymiausių lyginamosios istorinės sociologijos atstovų M. Małowisto, I. Wallersteino³⁸, R. Brennerio³⁹ darbai, o Lietuvos atveju ypač parankus J. Kiaupienės, I. Lukšaitės „Lietuvos istorijos“ 5 tomas⁴⁰. Šio straipsnio naujumas bei aktualumas matytinas: 1) pirmame bandyme pateikti ankstyvųjų Naujųjų laikų Lietuvos bei jai artimų Čekijos, Lenkijos, Vengrijos ūkių struktūrų susiformavimo bei raidos lyginamąją analizę (kuri vėliau galėtų būti pildoma bei detalizuojama); 2) prisidėjimu prie šiuolaikinėje lietuvių istoriografijoje nuošalėje paliktų socialinės ekonomikos istorijos tyrimų.

I. Čekijos, Lenkijos, Vengrijos socialinės ekonominės sąlygos ankstyvaisiais Naujaisiais laikais

Lygindami Čekijos, Lenkijos, Vengrijos, Lietuvos ūkio struktūras bei raidos tendencijas ankstyvaisiais Naujaisiais laikais, pastebime bendras šių šalių raidos tendencijas. Tai agrarinės ekonomikos intensyvėjimas, gamybiniuose santykiuose daugiau ar mažiau ištvirtinanti represinė (baudžiava) darbo jėgos kontrolė, eksporto struktūroje išsiviraujanti žemą pridėtinę vertę kurianti produkcija, užsienio kapitalo investavimas į žemą pridėtinę

³² Žr. R. A. French, The Three-Field System of Sixteenth-Century Lithuania, *The Agricultural History Review*, vol. 18, no. 2, 1970, p. 106–125; R. A. French, Field Patterns and the Three-Field System: The Case of Sixteenth-Century Lithuania, *Transactions of the Institute of British Geographers*, no. 48, 1969, p. 121–134.

³³ J. Kiaupienė, *Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI–XVIII a.*, Vilnius, 1988.

³⁴ Z. Kiaupa, *Kauno istorija*, t. 1: *Kauno istorija nuo seniausių laikų iki 1655 metų*, Vilnius, 2010.

³⁵ M. Jučas, *Baudžiavos irimas Lietuvoje*, Vilnius, 1972.

³⁶ S. Pamerneckis, *Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė: (statistinė analizė)*, Vilnius, 2004.

³⁷ Внешняя торговля Великого Княжества Литовского в последние годы его существования (1785–1792), *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*, serija A, t. 1, nr. 32, 1970, p. 23–53.

³⁸ Žr. visų pirma I. Wallerstein, *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York, 1974.

³⁹ Žr. R. Brenner, Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe, *Past & Present*, no. 70, 1976, p. 30–75; R. Brenner, The Agrarian Roots of European Capitalism, ten pat, nr. 97, 1982, p. 16–113; R. Brenner, Economic Backwardness in Eastern Europe in Light of Developments in the West, *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, ed. D. Chirot, Berkely, 1989, p. 15–52.

⁴⁰ J. Kiaupienė, I. Lukšaitė, min. veik.

vertę kuriančius ūkio sektorius (pvz., kalnakasybos pramonę). Visą tiriamąjį laikotarpį jos buvo ir išliko Vakarų Europos ūkinės sistemos agrarinė periferija⁴¹. Tačiau nepaisant šių panašumų, jos tarpusavyje skyrėsi nevienodu ekonominio išsivystymo lygiu. Detaliau susitelkiant į Čekijos, Lenkijos, Vengrijos atvejus, bus siekiama išsiaiškinti jų ekonominę raidą lėmusias vidines ir išorines sąlygas.

I. 1. Čekijos atvejis

Manome, jog Čekijos ūkio raidai svarbiausias buvo geografinis faktorius. Pirma, iš visų aptariamų šalių Čekija buvo arčiausiai Vakarų Europos. Čia pravartu pasitelkti vieno žymiausių lenkų ekonomikos istoriko M. Małowisto garsiąją tezę (tiesiogiai paveikusia I. Wallersteina): Vidurio bei Vidurio Rytų Europos regionai turėjo realią galimybę pralenkti Vakarų Europą, kai ši XIV a. viduryje – XV a. viduryje išgyveno demografinę ir ekonominę krizę, dar prieš jai įsisavinant plačią ir pelningą Vidurio bei Vidurio Rytų Europos rinką⁴². Šią galimybę suteikė XIV a. vidurio maro pandemija. Nusiaubusi tankiai apgyvendintą Vakarų Europą, bet nepalietusi Vidurio bei Vidurio Rytų Europos regionų, ji 1350–1450 m. iš dalies regionus sulygino. Šios tezės kritikai (J. Topolskis, R. Brenneris, Š. Pamukas, M. Dygas) pagrįstai teigia, jog realią galimybę pralenkti, o, tiksliau, susilyginti su pažangiomis Vakarų Europos šalimis turėjo tik arčiausiai buvusios teritorijos (visų pirma Čekija), kurios gyventojų tankumu bei urbanizacijos lygiu labiausiai prilygo joms, nors skirtumų tarp jų ir išliko⁴³. Čekija, būdama arčiausiai Vakarų Europos, galėjo greičiausiai perimti iš jos plintančias naujoves. Antra, Čekija, neturėdama

⁴¹ Aiškinantis to prielaidas išėjties tašku pravartu pasitelkti E. Gudavičiaus 1387–1569 m. Lietuvos priartėjimo prie Europos civilizacijos teiginius. Istorikas pažymi, kad viduramžių feodalinės civilizacijos branduolys buvo dabartinė Vakarų Europa. IX–XI a. į šį arealą įsitraukė Skandinavija, Čekija, Vengrija, Kroatija, Lenkija. Tuo metu Europos vertybių sistemos lygis buvo žemas, naujosios šalys ją perėmė palyginti nesunkiai. Ir vis dėlto į rytus nuo Elbės susidaręs arealas nepavijo branduolio, liko Europos periferija. Ši periferija vystėsi greitai ir ta pačia kryptimi, bet branduolys plėtojosi dar greičiau ir esmingiau. Labiausiai skyrėsi ūkis, nes ekonomikos nebuvo galima paspartinti teisiniais aktais. Esant dar didesniai atotrūkiui Lietuva krikšto keliu paskutinė įėjo į Europos periferiją. Tad jei senosios periferijos šalys atsiliko nuo centro, tai Lietuva atsiliko ir nuo šios periferijos – ji sekė periferiniu Europos civilizacijos modeliu. Žr. E. G u d a v i č i u s, „Pastumtos kortų kaladės“ dėsnis, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 4, 1997, p. 35–43.

⁴² Žr. M. M a ł o w i s t, *Wschód a Zachód Europy XIII–XVI wieku...*, s. 39–40; M. M a ł o w i s t, Problems of the Growth of the National Economy of Central Eastern Europe in the Late Middle Ages, *Journal of European Economic History*, vol. 3, no. 2, 1974, p. 319–358.

⁴³ Žr. J. T o p o l s k i, Continuity and Discontinuity in the Development of the Feudal System in Eastern Europe (Xth to XVIIIth Centuries), *Journal of European Economic History*, vol. 10, no. 2, 1981, p. 373–400; R. B r e n n e r, Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe; Š. P a m u k, The Black Death and the Origins of the ‘Great Divergence’ across Europe, 1300–1600, *European Review of Economic History*, vol. 11, no. 3, 2007, p. 289–317; M. D y g o, min. veik.

tiesioginio priėjimo prie svarbiausių Baltijos jūros prekybos uostų, per vandens kelius bei dėl santykinai didelio procento žmonių, dirbančių ne žemės ūkio sektoriuje (visų pirma audinių, stiklo, metalurgijos⁴⁴ bei kalnakasybos⁴⁵ pramonėje), labiau orientavosi į vidaus rinkos poreikius. Elbės aukštupys neatliko tokio vaidmens kaip Vysla Lenkijoje. Dėl gamtinių sąlygų Čekija iki galo neįsitraukė į ankstyvųjų Naujųjų laikų Europos svarbiausių prekybos žemės ūkio (ypač grūdų) produkcija kelių tinklą. Tačiau jos ekonominė įtaka, pasireiškusį audinių produkcijos (vieno svarbiausių šalies ūkio sektorių) prekyba, pasiekdavo tokius svarbius prekybos centrus kaip Niurnbergas, Lincas, Viena, Leipcigas, Vroclavas, Krokuva. Visa tai intensyvino šalies miestų plėtrą, dėl ko gausėjantis ne žemės ūkyje dirbančių žmonių skaičius tapo pagrindiniu žemės ūkio produkcijos vartotoju⁴⁶. Kita vertus, Čekijos kalnuotų regionų gyventojams neužteko vien nuosavų ūkių teikiamų išteklių patenkinti savo poreikiams (grūdų⁴⁷).

Santykinai pranašesnę (lyginant su Lenkija, Vengrija bei Lietuva) Čekijos ūkio raidą lėmė jos santykinai stiprūs miestai bei jų produkcija (ypač audiniai). Pagrindine prekinio dvaro ūkio visiško neįsigalėjimo Čekijoje (lyginant su Lenkija, Vengrija bei Lietuva) priežastimi laikytina intensyvi urbanizacija. Kaip parodysime vėliau, intensyvesnė šio ūkio raida Čekijoje XVII a. antroje pusėje buvo nulemta Trisdešimties metų karo bei jo padarinių. Praha jau XV a. viduryje buvo didžiausias Vidurio bei Vidurio Rytų Europos miestas, kuriame buvo apie 30–40 tūkst. gyventojų⁴⁸. XVI a. antroje

⁴⁴ Plačiau apie geležies manufaktūrų raidą 1350–1840 Čekijoje žr. M. M y š k a, Pre-Industrial Iron-Making in the Czech Lands: The Labour Force and Production Relations circa 1350-circa 1840.

⁴⁵ Čekija viduramžių Europoje buvo viena didžiausių sidabro tiekėja. Žr. M. M a ł o w i s t, Comments on the Circulation of Capital in East-Central Europe, *East-Central Europe in Transition*, p. 114.

⁴⁶ Plačiau žr. A. K l i m a, Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Bohemia.

⁴⁷ Tyrimų duomenimis, Čekijos grūdinių kultūrų derlingumo vidurkis sudarė 4,3 grūdo. Iš vieno hektaro buvo surenkama apie 400 kg grūdų ir šis kiekis išliko nepakitęs iki XVIII a. vidurio. Lyginant su Vakarų Europos regiono derlingumo vidurkiu (10 grūdo), jis buvo neaukštas. Žr. G. C l a r k, Yields Per Acre in English Agriculture, 1250–1860: Evidence from Labour Inputs, *The Economic History Review*, vol. 44, no. 3, 1991, p. 456. Pažymėtina, kad Lenkijos, vienos svarbiausių grūdų tiekėjos užsienio rinkoms, grūdinių kultūrų vidurkis buvo šiek tiek didesnis – 4,7 grūdo. Vengrijoje aptariamoju laikotarpiu grūdinių kultūrų derlingumo vidurkis buvo labai žemas – 2,5 grūdo. Plačiau žr. L. Ź y t k o w i c z, Grain Yields in Poland, Bohemia, Hungary, and Slovakia in the 16th to 18th Century, *Acta Poloniae Historica*, no. 24, 1971, p. 51–72.

⁴⁸ Palyginimui, XV a. pabaigoje didžiausiame Lenkijos mieste Gdanske gyveno apie 30 tūkst., o sostinėje Krokuvoje – beveik 18 tūkst. gyventojų. Žr. M. B o g u c k a, The Towns of East-Central Europe from the Fourteenth to the Seventeenth Century, *East-Central Europe in Transition*, p. 97. Prahos miesto gyventojų skaičius ženkliai augo: XVI a. antroje pusėje – 50 tūkst.; XVII a. pradžioje – 60–70 tūkst. Plačiau žr. M. C e r m a n, H. K n i t t l e r, Town and Country in the Austrian and Czech lands, 1450–1800, *Town and Country in Europe, 1300–1800*, ed. by S. R. Epstein, Cambridge, 2001, p. 176–201; F. W. C a r t e r, The Industrial Development of Prague 1800–1850, *The Slavonic and East European Review*, vol. 51, no. 123, 1973, p. 243–275. Tačiau kiti Čekijos miestai buvo ne tokie dideli, siekę iki 10 tūkst. gyventojų (Chebas – 7–8 tūkst.; Olomoucas – 5–7 tūkst.; Brno – 4–5 tūkst.; Česke Budejovica – 3,5–4 tūkst.). Gyventojų Čekijoje XVI a. pabaigoje buvo iki 2,5 milijono. Žr. E. F ü g e d i, The Demographic

pusėje miestiečiai Čekijoje sudarė apie 20 proc. visų gyventojų⁴⁹. Visgi, lyginant su Vakarų Europa (pvz., Olandijoje 1514 m. miestiečiai sudarė iki 46 proc., o 1622 m. – iki 54 proc. visų gyventojų⁵⁰), tai buvo mažas miesto gyventojų procentas. Dėl santykinai gausaus miesto gyventojų skaičiaus Čekijos miestiečiai jau nuo XV a. pradžios turėjo nemažą įtaką šalies valdymui bei vystant ūkį. Tai ženkliai ribojo žemvaldžių interesus bei valstiečių kontrolę. Istoriografijoje pažymima, kad XV–XVI a. sandūra žymi žemvaldžių norą didinti politinę ir ekonominę galią miestiečių bei valstiečių sąskaita. Viena iš priemonių – privačių miestų bei naujų kaimų steigimas savo valdose. Istoriografijoje pažymima, kad 1434–1620 m. laikotarpiu Čekijoje buvo įkurta beveik 40 miestų bei 150 kaimų žemvaldžių valdose⁵¹. Šalia normalios rinkos atsirado dvarui pavaldžios vietos rinkos, kuriose privačių miestų bei kaimų produkcija buvo priverstinai parduodama / perkama. Tokiu būdu buvo silpninamas socialinis ekonominis Čekijos miestiečių statusas bei padėtis, kas atsiliepė visos šalies ekonominei raidai, vedė prie uždaros žemės ūkio ekonomikos⁵². Prie žemvaldžių galios augimo prisidėjo ir valstiečių judėjimo laisvių apribojimai. 1487 m. Čekijos parlamentas priėmė valstiečių judėjimo laisvę apribojantį įstatymą, kuris praktikoje dar nefunkcionavo. Tiek XV, tiek XVI a. kaimo gyventojai dar buvo asmeniškai laisvi, o priverstinis darbas kaip prievolė siekė tik 12 dienų per metus.

Čekijos istoriografija 1530–1550 m. laikotarpį laiko lūžiniu, nes tuomet ryškėjo feodalinės agrarinės ekonomikos tipas⁵³. Bene pagrindinė to priežastis – pažeistas miestiečių ir žemvaldžių galios balansas žemvaldžių naudai Čekijai patekus į Habsburgų įtakos zoną⁵⁴.

Landscape of East-Central Europe, *East-Central Europe in Transition*, p. 54. Panašų miesto gyventojų skaičių Lenkija pasiekė XVI a. pabaigoje ir tik Didžiosios bei Mažosios Lenkijos regionuose. Žr. M. B o g u c k a, *The Towns of East-Central Europe from the Fourteenth to the Seventeenth Century*, p. 98.

⁴⁹ Panašų miesto gyventojų skaičių Lenkija pasiekė XVI a. pabaigoje ir tik Didžiosios bei Mažosios Lenkijos regionuose. Žr. M. B o g u c k a, *The Towns of East-Central Europe from the Fourteenth to the Seventeenth Century*, p. 98.

⁵⁰ Žr. ten pat, p. 99.

⁵¹ Plačiau žr. M. C e r m a n, H. K n i t t l e r, min. veik.

⁵² Plačiau žr. M. M y š k a, min. veik.; A. K l í m a, *Industrial Development in Bohemia 1648–1781*, *Past & Present*, no. 11, 1957, p. 87–99; A. K l í m a, *The Role of Rural Domestic Industry in Bohemia in the Eighteenth Century*, *The Economic History Review*, vol. 27, no. 1, 1974, p. 48–56.

⁵³ Žr. visų pirma W. E. W r i g h t, *Neo-Serfdom in Bohemia*; J. M a c e k, min. veik.; A. Š p i e s z, min. veik.; A. K l í m a, *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Bohemia*; S. O g i l v i e, *The Economic World of the Bohemian Serf: Economic Concepts, Preferences, and Constraints on the Estate of Friedland, 1583–1692*; S. O g i l v i e, *Communities and the „Second Serfdom“ in Early Modern Bohemia*.

⁵⁴ XV a. po Čekijos karaliaus Georgo von Podiebrado mirties 1471 m. Čekijos ir Vengrijos karaliumi tapo Liudvikas II Jogailaitis (1506–1526). Jis buvo vienintelis Čekijos (1471–1516) ir Vengrijos (1490–1516) karaliaus Vladislavo II Jogailaičio (1456–1516) sūnus. Buvo vedęs Mariją Habsburietę, su kuria vaikų neturėjo. Jo sesuo Ona buvo ištekęsi už Karolio V jaunesniojo brolio Ferdinando I, kuriam po Liudviko II žūties 1526 m.

Istoriografijoje teigiama, jog palankias sąlygas žemvaldžiams intensyviau vystyti savo prekinį dvarų ūkį sudarė ženklus žemės ūkio produkcijos paklausos išaugimas vidaus rinkoje (dėl minėtos intensyvios urbanizacijos). Vienu svarbiausių žemvaldžių prekinio dvaro ūkio sektorių XVI a. tapo gėralų (ypač alaus) produkcijos gamyba⁵⁵. Alaus pramonė ir sunaudodavo didžiąją dalį grūdų produkcijos⁵⁶. Alaus paklausos augimas lėmė žemvaldžio ir valstiečio santykius – trūkstant savos grūdų produkcijos alaus gamybai, žemvaldžiai pradėjo reikalauti iš valstiečių grūdų rentos. Jeigu ir šių grūdų nepakakdavo, jie priverstiniu būdu buvo įsigijami dvarui pavaldžioje vietos rinkoje. Galiausiai, pasitelkdami monopolinę produkcijos realizavimo teisę, dvarininkai alų parduodavo tiems patiems valstiečiams. Šioje vietoje būtina konstatuoti skirtumus tarp Čekijos, Lenkijos ir Lietuvos prekinio dvarų ūkio raidos. Kaip rodo tyrimai, žemės ūkio produkcijos paklausos išaugimas tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje paskatino dvarininkus intensyviai plėsti savo dvarų ūkius bei kurti naujus lažinius palivarkus atimant iš valstiečių geriausias žemes. Čekijoje ši tendencija pasireiškė santykinai silpniau. Čekijos istorijos tyrinėtojai nurodo, jog nors XVI a. viduryje žemvaldžių dvaro ūkių dirbamos žemės plotai pradėjo augti, tačiau XVI–XVII a. sandūroje jie neviršijo visų valstiečių naudojamos žemės kiekio. Bendras žemvaldžių naudojamų dvarų ūkio plotas sudarė iki 20 proc. visos dirbamos žemės, o likusi dalis priklausė valstiečiams. Tai ir paaiškina santykinai mažą (lyginant su Lenkija, Vengrija bei Lietuva) lažinio darbo naudojimo žemvaldžių dvaro ūkiuose Čekijoje mastą. Naujausi Čekijos socialinės ekonominės istorijos tyrinėtojos S. C. Ogilvie tyrimai rodo, jog santykinai menką lažinio darbo naudojimo žemvaldžio dvaro ūkiuose mastą lėmė stiprios valstiečių bendruomenės, gebėjusios pasipriešinti žemvaldžių interesams. Šį santykinį pasipriešinimą lėmė tai, jog Čekijoje, lyginant su kitomis aptariamomis šalimis, egzistavo didelė turtinė valstiečių diferenciacija, kurioje reikėsi turtingų valstiečių oligarchija likusių valstiečių atžvilgiu⁵⁷.

Mohačo mūšyje ir atiteko Čekijos bei Vengrijos (tiksliau, Vakarų bei Šiaurės Vengrijos dalis) sostai. Žr. Z. Norkus, *Nepasiskelbusioji imperija: Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu*, Vilnius, 2009, p. 38. Taip pat žr. J. Kiaupienė, I. Lukšaitė, min. veik., p. 56–60. Čekijos miestiečiams nepalaikius imperatoriaus Ferdinando I kare Vokietijoje, 1548 m. imperatoriaus įsakymu panaikintos visos Čekijos miestiečių juridinės teisės. Plačiau žr. W. E. Wright, *Neo-Serfdom in Bohemia*, p. 245–248.

⁵⁵ Žr. J. Mack, min. veik., p. 10–12.

⁵⁶ Tai, kad minimu laikotarpiu alaus gamyba atliko reikšmingą vaidmenį žemvaldžių prekiniame dvarų ūkyje, liudija pajamų struktūra: pajamos iš grūdų sudarė nuo 1 iki 30 proc. visų pajamų, o gėralų pajamos – nuo 10 iki 75 proc. visų pajamų. Žr. J. Mack, min. veik., p. 11–12. Taip pat žr. L. Zytkowicz, *Trends of Agrarian Economy in Poland, Bohemia and Hungary*, p. 70.

⁵⁷ Turtingi valstiečiai disponavo gausia informacija apie vietos gyventojus bei gerai žinojo vietinę tradiciją, todėl žemvaldžiams, o ypač po 1620 m. gausiai atsikėlusiams nevietiniams žemvaldžiams buvo naudingiau bendradarbiauti su jais. Plačiau žr. S. C. Ogilvie, *The Economic World of the Bohemian Serf: Economic Concepts, Preferences, and Constraints on the Estate of Friedland, 1583–1692*; S. C. Ogilvie, *Communities and the „Second Serfdom“ in Early Modern Bohemia*.

Čekijoje pastebimas alaus priverstinio pardavimo valstiečiams reiškinys nebuvo išskirtinis Europos kontekste. Kaip parodė W. Kulos feodalinės ekonomikos (Lenkijos XVI–XVIII a. pagrindu⁵⁸) modelis, priverstinis (feodalių) manufaktūrų bei dvarų ūkio produkcijos pirkimas buvo tipiškas mažiau išsivysčiusių šalių ūkio raidos reiškinys. Kaip ir Čekijoje, taip ir kitose aptariamose šalyse greta „normalios“, t. y. miesto rinkos valstietis turėjo užmegzti ryšius su itin savita paties žemvaldžio „tėvovine rinka“⁵⁹. Lyginant su Čekija, skirtumas matytinas tame, kad Lenkijoje vadinamasis dvarininkiškos propinacijos suklestėjimas (masinis grūdų perdirbimas į alų ir degtinę, kuriuos priverstinai parduodavo valstiečiams) pasireiškė vėliau, nuo XVII a. antrosios pusės. Šis vėlavimas aiškintinas tuo, kad iki XVII a. antrosios pusės pagrindinės žemvaldžių pajamos buvo gaunamos realizavus žemės ūkio produkciją (ypač grūdus) vidaus ir užsienio rinkose. Nuo XVII a. vidurio itin sumažėjo ATR žemės ūkio produkcijos paklausa Vakarų rinkose. Tiek Lenkijos, tiek Lietuvos žemvaldžiai šį pajamų sumažėjimą siekė kompensuoti priverstinai pardavinėdami degtinę ir alų vidaus rinkoje⁶⁰.

Greta gėralų gavybos, Čekijos dvarų ūkyje vystėsi žuvininkystės bei avininkystės ūkio sektoriai. Taip pat žemvaldžiai savo ekonominę galią didino kurdami sau pavaldžias amatų dirbtuves: malūnus, plytines, lentpjūves. Kaip matysime vėliau, analogiški procesai vyko Lenkijoje bei Vengrijoje. XVI a. ryškėjo Čekijos žemvaldžių tendencija savo įtakoje plėsti geležies apdirbimo manufaktūras naudojant priverstinį samdomą darbą. Iki XVI a. žemvaldžiai savo žemėvaldose buvusius geležies rūdos telkinius išnuomodavo (dažniausiai) užsieniečiams, nes jų eksploatavimui reikėjo didelio kapitalo. Nuo XVII a. pradžios iki XVIII a. pabaigos žemvaldžių žinioje buvusios geležies manufaktūros tapo integralia žemvaldžio dvaro ūkio dalimi, o priverstinis darbas (dėl išaugusių gamybos kaštų) jose pradeda vyrauti priverstinai samdomo darbo atžvilgiu⁶¹.

⁵⁸ Žr. W. K u l a, min. veik.

⁵⁹ Realiai tai reiškė, kad feodalo pelnas vis labiau formavosi valstiečių taupyklės „drenažo“ būdu ir vis mažiau – tiesioginėmis įplaukomis iš palivarkinio ūkio. Vaizdžiai tariant, valstiečio pinigai per smulkę sugrįždavo į pono skrynią. Čia ir slėpėjo propinacijų bei feodalinės manufaktūros, prievarta brukančių savo gaminius tiems patiems valstiečiams, ekonominė prasmė. Tam, kad minėtas „drenažo“ mechanizmas veiktų netrikdomai, feodalas stengėsi panaikinti visas galimybes valstiečiams išeiti iš dvaro. W. Kulos manymu, tai ir lėmė žemės nuosavybės koncentraciją (latifundijų augimą) bei feodalo siekį tenkinti nuosavus poreikius „savo“ produktais, „prilaikyti“ pinigus ir leisti juos tik importiniams daiktams. Plačiau žr. W. K u l a, min. veik., p. 135–140.

⁶⁰ Plačiau žr. W. K u l a, min. veik., p. 135–137; H. L e v i n e, Gentry, Jews, and Serfs: The Rise of Polish Vodka, *Review*, vol. 4, no. 2, 1980, p. 223–250; A. Š a p o k a, *Lietuvos kaimo ir dvaro santykiai XVIII a. antroje pusėje*, Vilnius, 1929, p. 13.

⁶¹ Plačiau žr. M. M y š k a, min. veik., p. 50–56. Taip pat žr. A. K l í m a, *Industrial Development in Bohemia 1648–1781*.

Šiems ūkio sektoriams reikėjo pigios darbo jėgos. Reaguodami į laipsnišką ekonominės padėties blogėjimą XVI a. antroje pusėje valstiečiai pradėjo maištauti prieš įsigalinčius žemvaldžių dvarų ūkius. Pirmasis stambaus masto valstiečių sukilimas įvyko 1575 m. Pršybramo ir Rozmitalo apylinkėse (palyginimui, Lietuvoje pirmasis valstiečių sukilimas prieš baudžiąvą įvyko Žemaitijoje 1418 m.). XVI–XVII a. sandūroje taip pat vyko ilgai besitęsę lokaliniai valstiečių sukilimai prieš augančią dvarų ūkių galią⁶². Visgi radikalūs Čekijos ekonominės organizacijos pasikeitimai įvyko XVII a. antroje pusėje, kai galutinai įsivyravo palivarkinis ūkio modelis. Pagrindinės priežastys buvo pralaimėtas sukilimas prieš Habsburgų valdymą bei Trisdešimties metų karas ir jo padariniai⁶³. 1620 m. Habsburgams galutinai nugalėjus 1618 m. kilusį Čekijos pasipriešinimą, Habsburgų imperija ėmėsi griežtų sankcijų Čekijos atžvilgiu⁶⁴. Istoriografijoje teigiama, kad sukilimo numalšinimo bei Trisdešimties metų karo socialiniai ir ekonominiai padariniai buvo didžiuliai: nusiaubta apie 80 miestų bei 813 kaimų, gyventojų skaičius nuo XVI a. pabaigos iki 1648 m. sumažėjo apie 40 proc. (nuo 2,5 mln. iki 1,5 mln.)⁶⁵. Iki tol šalyje vykusį intensyvi amatų bei cechų raida buvo pažeista, kas ir sudarė sąlygas intensyvinti žemės ūkio sektorių. Pastarajame atsirado darbo jėgos trūkumas. Sprendžiant šią problemą nuo 1620 m. ženkliai išaugo (iki trijų dienų per savaitę) lažinio darbo mastas⁶⁶. Habsburgų valdžios bei jai lojalių vietinių, bet svetimšalių žemvaldžių susitarimu 1627 m. priimtas įstatymas, draudžiantis be žemvaldžių žinios valstiečiams išvykti iš kaimo. Išleidus šį įstatymą lažo norma išaugo iki keturių dienų per savaitę. Galutinai šalies mastu lažinis palivarkinis ūkis kaip pagrindinis gamybos būdas institucionalizuotas Habsburgų imperatoriaus įsakymu 1680 m., įvedus trijų dienų priverstinio darbo normą per savaitę⁶⁷.

⁶² Žr. J. M a c e k, min. veik., p. 15–18.

⁶³ Žr. A. M í k a, min. veik.; J. M a c e k, min. veik.; W. E. W r i g h t, *Serf, Seigneur, and Sovereign*.

⁶⁴ Apie 21 tūkst. Čekijos diduomenės buvo išžudyta, jų dvarai (apie trys ketvirtadaliai visų šalies dvarų) buvo konfiskuoti. Dvarų ūkiai buvo išdalyti Habsburgų valdžiai ištikimiams ypač iš Vokietijos, Italijos, Prancūzijos politiniams šalininkams. Svetimšaliai žemvaldžiai, palaikant Habsburgams, pradėjo dar labiau intensyvinti žemės ūkio sektorių. Žr. W. E. W r i g h t, *Neo-Serfdom in Bohemia*, p. 246.

⁶⁵ Šie skaičiai yra sąlyginiai, nes istoriografijoje jie pateikiami nevienodi. Žr. A. K l í m a, *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Bohemia*, p. 52; E. F ü g e d i, min. veik., p. 56; K. B r z e c h z y n, min. veik., p. 234.

⁶⁶ Iki 1620 m. priverstinio darbo vidurkis dvaro ūkiuose siekė iki 12 dienų per metus.

⁶⁷ Žr. A. K l í m a, *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Bohemia*, p. 51–53. Taip pat žr. E. M e l t o n, *Population Structure, the Market Economy, and the Transformation of Gutsherrschaft in East Central Europe, 1650–1800: The Cases of Brandenburg and Bohemia*, *German History*, vol. 16, no. 3, 1998, p. 315–325.

I. 2. Lenkijos atvejis

Lenkijos istoriografijoje aiškinama, kad agrarinės ekonomikos ūkio tipą suponavo: 1) santykinai maži Lenkijos miestai bei retas jų tinklas; 2) gamtiniai ištekliai (daug žemės galimai žemdirbystei bei gausios miško naudmenos); 3) išaugusi ypač žemos pridėtinės vertės produkcijos paklausa vidaus bei užsienio rinkoje; 4) šalies geografinė padėtis (arti svarbiausių Baltijos jūros prekybos uostų); 5) gamybos santykiuose vyraujantis priverstinis (lažinis) darbas⁶⁸. Remiantis požiūriu, jog vienas svarbiausių šalies gamybinių jėgų augimo rodiklių yra gyventojų (ir ypač dirbančių ne žemės ūkyje) skaičiaus didėjimas, galima teigti, jog Lenkijos ūkio raidą lėmė santykinai mažas (lyginant su Čekija) miestų gyventojų skaičius. Minėjome, jog XV a. pabaigoje tokiuose didžiausiuose Lenkijos miestuose kaip Gdanskas gyveno apie 35 tūkst., Krokuvoje – beveik 18 tūkst. gyventojų. Čekijos XVI a. vidurio miestiečių skaičių, kuris sudarė 20 proc. visų gyventojų, Lenkija dalinai pasiekė tik XVI a. pabaigoje. Visgi XVI–XVII a. sandūroje Lenkijos miestų gyventojų skaičius augo: XVII a. pirmoje pusėje Gdanske gyveno 70 tūkst., Krokuvoje XVII a. pradžioje – 28 tūkst. gyventojų. Tačiau šalies mastu vyravo miesteliai, turintys nuo 500 iki 2000 gyventojų, kurių didžiauma vertėsi žemės ūkio veikla⁶⁹.

Didžiulį smūgį silpnai Lenkijos miestų raidai sudavė nuo 1496 m. patvirtintos (bei 1509 m. pakartotinai patvirtintos) bajorų privilegijos, atleidusios juos nuo muitų⁷⁰. Analogiškas įstatymas Lietuvoje buvo priimtas 1559 m.⁷¹ Lenkijos miestų raidą stabdė ne tik mažas gyventojų skaičius, bet ir negausus vietinis prekybos elitas, kuris daugiausia buvo „nesavas“ (pvz., žydai, vokiečiai). Jis nebuvo suinteresuotas dalį savo pelno reinvestuoti į vietinės rinkos plėtimą. Dažniausiai šis prekybos elitas užsiėmė žemės ūkio žaliavų eksportu bei reeksportu – jis buvo tarpininkas, perparduodantis žaliavas užsienio pirkliais. Galiausiai vietinis prekybos elitas labiau palaikė ryšius su feodalais nei su valstiečiais, kas lėmė Lenkijos miestų orientaciją agrarinio tipo link⁷².

⁶⁸ Žr. visų pirma: L. Ż y t k o w i c z, The Peasant's Farm and the Landlord's Farm in Poland from the 16th to the Middle of the 18th Century, *Journal of European Economic History*, vol. 1, no. 1, 1972, p. 135–154; W. K u l a, min. veik.; H. S a m s o n o w i c z, A. M a c z a, Feudalism and Capitalism: A Balance of Changes in East-Central Europe, *East-Central Europe in Transition*, p. 6–23; J. T o p o l s k i, The Manorial Serf-Economy in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries; P. G u z o w s k i, Viator to Ascriptitius: Rural Economy, Lordship, and the Origins of Serfdom in Medieval Poland.

⁶⁹ Žr. M. B o g u c k a, The Towns of East-Central Europe from the Fourteenth to the Seventeenth Century, p. 99.

⁷⁰ Tiesa, bajorams buvo draudžiama prekiauti importo prekėmis. Žr. K. B r z e c h c z y n, min. veik., p. 246.

⁷¹ Žr. E. G u d a v i č i u s, *Lietuvos istorija*, t. 1, p. 581.

⁷² Plačiau apie Lenkijos miestų raidą ankstyvaisiais Naujaisiais laikais žr. G. D. H u n d e r t, The Role of the Jews in Commerce in Early Modern Poland-Lithuania, *Journal of European Economic History*,

Teigtina, kad Lenkijos ekonominė organizacija ryškiausiai atsiskleidžia per vidaus bei užsienio prekybos prizmę. Svarbiausi Lenkijos prekybos centrai buvo miestai, kuriuose XV–XVI a. susiformavo tarptautinės metinės mugės. Svarbiausią vaidmenį Lenkijos metinių mugių tinkle užėmė Gnieznas (kartu su Poznane, nes šie miestai kaip prekybos centrai vystėsi kartu) ir Liublinas. Gnieznas ir Poznanė buvo šalia svarbiausių vidaus prekybos kelių, vedusių į Gdanską ir buvusių santykinai arti Vakarų Europos miestų. Ši padėtis garantavo didelę įvairių prekių, kurių reikėjo Lenkijai, Lietuvai ir Rusijai, pasiūlą⁷³. Į metines muges Gniezne ir Poznane, be užsienio pirklių, atvykdavo ir pirkliai iš Didžiosios Lenkijos miestų. Jie atveždavo savo gamybos prekių (skarų, rūbų, kepurėlių), žaliavų iš Didžiosios Lenkijos (vilnos, plunksnų). Kai kurios prekės likdavo šalyje, tačiau didžioji jų dalis buvo vežama arba į Vakarus (vilna, plunksnos), arba į Rytus (vilna, drabužiai, skaros, kepurės). Didžiojoje Lenkijoje plėtota daug amatų šakų, kurios buvo susijusios su tolesniu į Poznane ir Gniezno mugės atvežtų žaliavų ar pusfabrikačių apdorojimu. Tokiu būdu Poznane plėtojosi kailių ir odos amatai. Poznane taip pat buvo skarelių gamybos centras⁷⁴. Pažymėtina, kad Gnieznas XV–XVII a. viduryje buvo kailių iš Rusijos ir LDK žemių tiekimo centras, iš kurio kailiai buvo toliau gabunami į Vakarus. J. Topolskio teigimu, minimu laikotarpiu Gniezno kailių tiekimo į Vakarus apyvarta viršijo Archangelsko apyvartą bei iš dalies prilygo Narvos, Rygos, Karaliaučiaus, Gdansko kailių tiekimo į Vakarus apyvartoms⁷⁵.

Tarptautinėse metinėse mugėse svarbiausios Lenkijos prekės buvo gyvuliai⁷⁶. Antai Jaroslave per metus buvo suvaroma dešimtys tūkstančių jaučių ir arklių⁷⁷. Tyrimų duomenimis, iš Lenkijos nuo XVI a. antrosios pusės iki XVII a. trisdešimties metų kasmėtu buvo eksportuojama apie 60 tūkst. jaučių. Pažymėtina, jog nuo XVII a. vidurio iki ATR pirmojo padalijimo galvijų eksportas iš Lenkijos ne sumažėjo

vol. 16, no. 2, 1987, p. 245–275; A. Wyróbsz, Power and Towns in the Polish Gentry Commonwealth: The Polish-Lithuanian State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, *Theory and Society*, vol. 18, no. 5, 1989, p. 611–630; A. Wyróbsz, Functional Types of Polish Towns in the XVIth–XVIIth Centuries, *Journal of European Economic History*, vol. 12, no. 1, 1983, p. 69–104.

⁷³ Žr. J. Topolski, The Role of Gniezno in International Trade, *Acta Poloniae Historica*, vol. 18, 1968, p. 198–200.

⁷⁴ Žr. J. Topolski, Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaknetzes in Polen im 16. und 17. Jh., *Studia Historiae Oeconomicae*, vol. 5, 1970, p. 111.

⁷⁵ Žr. J. Topolski, The Role of Gniezno in International Trade, p. 203.

⁷⁶ Pagrindinės Lenkijos gyvulių metinės mugės buvo Jaroslave (Mažojoje Lenkijoje), Lenčicoje, Lovičiuose, Jarocine, Kobylinė (Vidurio ir Vakarų Lenkijoje). Prekyba galvijais suformavo savo struktūrą, kelius ir muges, skirtingas nuo tų, kuriose buvo prekiaujama kailiais, oda, tekstilės gaminiiais. Žr. J. Topolski, Model kontynentalnego handlu Europy środkowoschodniej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku, J. Topolski, *Prawda i model w historiografii*, Łódź, 1982, s. 354–356.

⁷⁷ Žr. J. Topolski, Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaknetzes in Polen im 16. und 17. Jh., p. 108.

(kitaip, nei grūdų tiekimas į Vakarų), bet išaugo (nuo 60 tūkst. iki 80–90 tūkst. galvijų kasmet)⁷⁸.

XVII a. antroje pusėje įvyko svarbių pakeitimų prekybos tarp Rytų ir Vakarų Europos struktūroje. Švedų įsiveržimai (1655–1660 m.) nuniokojo Lenkiją ir apsunkino normalius prekybinius ryšius. Kitas lenkų metinių prekybinių mugių vaidmens sumažėjimo veiksnys – didėjanti jūrų kelio per Archangelską ir vėliau Sankt Peterburgą reikšmė⁷⁹. Nuolat augo Leipcigo mugės vaidmuo, kuri XVII a. tapo patraukliausiu mainų tarp Rytų ir Vakarų Europos punktu⁸⁰.

Žvelgiant iš savo šalies ekonomikos raidos perspektyvos, Lenkijos istoriografijoje sutariama, kad iki XVII a. pirmos pusės Lenkijos ūkis išgyveno santykinį augimą. Tačiau XVII a. pirmoje pusėje Lenkijos ūkyje pradeda ryškėti krizės požymiai. Tai labiausiai rodo XVII a. antros pusės – XVIII a. pabaigos Lenkijos jūrinės prekybos struktūra bei balansas ir nuo XVII a. vidurio galutinai įsitvirtinęs lažinis palivarkinis ūkis kaip pagrindinis gamybos būdas. Kas nutiko Lenkijos ūkiui, kad nuo XVII a. pirmos pusės jame pradeda ryškėti krizės požymiai? Tai bene didžiausia problema Lenkijos istoriografijoje. Egzistuoja daugybė aiškinimų, tačiau sutariama – nuo XVI a. vidurio palivarkinis ūkis pasiekė savo augimo ribas XVII a. pirmoje pusėje, ir tolesnis jo eksploatavimas tapo šalies ūkio raidos stabdžiu. Kokios buvo pagrindinės palivarkinio ūkio atsiradimo priežastys ir kaip jos pasireiškė? Esama įvairių aiškinimų, kurių skirtingumą lemia vidinių priežasčių sureikšminimas arba išorinių priežasčių preferavimas. W. Kulos požiūriu, XV–XVIII a. bene pagrindinės Lenkijos lažinio palivarkinio ūkio susiformavimo priežastys buvo: (1) visuomeninio darbo našumo nuosmukis žemdirbystėje 1550–1795 m. bei (2) stipri „išorės“ įtaka (t. y. prekyba su Vakarų Europos šalimis).

Gyventojų skaičiui per XIII–XVI a. pradžios laikotarpį padidėjus nuo 0,9 iki 2,5 mln., Lenkijoje padaugėjo dirbamos žemės plotų bei atsirado jos paklausa⁸¹. Tačiau W. Kulos teigimu, nuo XVI a. vidurio ryškėjo palivarkinių žemių derlingumo ir darbo našumo (vieno baudžiauninko) mažėjimas. Valstiečių ūkių derlingumas bei vieno darbininko našumas buvo šiek tiek aukštesnis nei palivarkiniuose ūkiuose⁸².

⁷⁸ Žr. J. Topolski, Model kontynentalnego handlu Europy środkowoschodniej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku, s. 354.

⁷⁹ Jūrų kelias tapo svarbiausiu rusų eksporto keliu. Žr. J. Topolski, Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmarktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh., p. 116. Taip pat žr. M. Bogucka, Zboże rosyjskie na rynku amsterdamskim w pierwszej połowie XVII wieku, *Przegląd Historyczny*, t. 53, zes. 4, 1962, s. 617–626.

⁸⁰ Žr. J. Topolski, Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmarktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh., p. 116.

⁸¹ Žr. M. Dugo, min. veik., p. 309.

⁸² Kaip rodo naujausi XV a. pabaigos – XVI a. pabaigos laikotarpio Anglijos ir Lenkijos valstiečių ūkių lyginamieji tyrimai, šių šalių valstiečių ūkiuose grūdinių kultūrų derlingumas buvo santykinai panašus – nuo

Naujausi Lenkijos ekonomikos istoriko M. Dygo tyrimai rodo, kad Lenkijos grūdinių kultūrų derlingumo taisyklingame trilaukyje (visos šalies mastu įsivyravęs XIV a.) augimo ribos (4,7 grūdo) buvo pasiektos jau 1500 m. ir išliko santykinai tokios pačios iki XVIII a. pabaigos⁸³. Beje, šis istorikas Lenkijos ūkio krizės ištakas XVI a. pradžioje ir sieja su žemės ūkio produktyvumo mažėjimu, o kaip vieną iš krizės įveikimo kelių jis matė perėjimą nuo taisyklingojo trilaukio sėjomainos prie keturlaukės ir daugialaukės sėjomainos, turėjusios padidinti derlingumą⁸⁴. Augant gyventojų skaičiui didėjo žemės ūkio produkcijos paklausa vidaus rinkoje. Tuo pat metu tarptautinėje rinkoje žemės ūkio produkcijos paklausa taip pat augo. Toks grūdinių kultūrų derlingumas (net ir nedažnai esant derlingiems metams) Lenkijoje darėsi mažas. Reaguodami į išaugusią paklausą didikai ir bajorai, naudodamiesi savo privilegijomis, plėtė senų dvarų ūkių dirbamos žemės plotus bei kūrė naujus lažinius palivarkinius ūkius valstiečių dirbamų žemių sąskaita. Kadangi grūdinių kultūrų derlingumas buvo menkas, o gyventojų skaičius augo, nuo XVI a. vidurio Lenkijoje imtas intensyvinti lažinis palivarkinis ūkis kaip pagrindinis gamybos būdas⁸⁵. XVI–XVIII a. Lenkijos lažiniam palivarkiniam ūkiui kaip socialiniam ekonominiam vienietui W. Kula priskiria šiuos bruožus: 1) ūkio ekstensyvumas: derliaus dydį lėmė apdirbamo ploto dydis, o plotą – dvarininko lauke dirbančių valstiečių kinkinių kiekis; 2) optimalaus (pono naudai) santykio tarp pono žemės ir valstiečių priimtinių sklypų siekimas; 3) vartotojiškas pono pasisavinto pridėtinio produkto panaudojimas (jo keitimas turguje į kitus vartojimo produktus); 4) menkos investicijos, t. y. paprastoji ūkio reprodukcija – žemvaldys, jeigu ir „investuodavo“ lėšas, siekdamas padidinti pridėtinį produktą, tai paprastai atlikdavo kaimo laukus paversdamas pono arimais arba didindamas tų pačių valstiečių lažą; 5) didelis palivarko ūkio prekinės produkcijos dydžio svyravimas, daugiausia nulemtas derliaus kiekio ir tik iš dalies – paklausos rinkoje⁸⁶.

4,8 iki 5,5 grūdo. Tačiau nuo XVI a. pabaigos ryškėja priešingos tendencijos. Anglijos valstiečių ūkio dirbamos žemės plotai didėja, o Lenkijos valstiečių – mažėja. Taip pat Anglijos valstiečiai, lyginant su vėlyvųjų viduramžių laikotarpiu, dar intensyviau įsitraukia į prekybą. Lenkijos valstiečių ryšiai su rinka dėl atodirbinės rentos išaugimo XVI a. silpnėja. Plačiau žr. P. G u z o w s k i, Polish and English Peasants in the Late Medieval and Early Modern Periods: A Comparative View.

⁸³ Palyginimui grūdinių kultūrų derlingumo vidurkis Lenkijoje: 1200 m. – 2,5, 1300 m. – 3, 1400 m. – 4 grūdo. Žr. M. D y g o, min. veik., p. 311.

⁸⁴ Plačiau žr. ten pat, p. 311–313.

⁸⁵ Esant santykinai tam pačiam grūdinių kultūrų derlingumui Vidurio bei Vidurio Rytų Europos regione, kainų konkurencija tarptautinėje rinkoje vertė minimalizuoti gamybos kaštus. Lenkų žemvaldžiai gamybos kaštams mažinti pasitelkė baudžiavinį darbą. Lažinio palivarkinio dvaro ūkio raidos pradžia Lenkijoje laikytina 1520 m., kai buvo paskelbtas įsakas, įvedantis vienai valstiečio sodybai vieną privalomą darbo dieną per savaitę dvaro ūkyje. Žr. L. Ż y t k o w i c z, Trends of Agrarian Economy in Poland, Bohemia and Hungary from the Middle of the Fifteenth to the Middle of the Seventeenth Century, p. 78.

⁸⁶ Žr. W. K u l a, min. veik., p. 52, 60, 83.

Lažinio palivarkinio ūkio intensyvėjimą skatino Lenkijos geografinė padėtis bei gamtiniai resursai (dideli žemės plotai, tinkami vystyti žemės ūkį, bei gausios miškų naudmenos). Iš aptariamų šalių Lenkija turėjo geriausias sąlygas įsitraukti į ilgojo nuotolio prekybą plataus vartojimo prekėmis (visų pirma grūdais bei mediena). Tam labiausiai tiko Vyslos upė, įtekanti į Gdansko įlanką. Analogišką vaidmenį Lietuvos ūkyje atliko Nemunas. Aptariamuoju laikotarpiu Gdanskas ir buvo vienas svarbiausių Baltijos jūros prekybos uostų. Tai ir sąlygojo, jog iš visų aptariamų šalių Lenkija tapo didžiausia grūdų tiekėja į tarptautinę rinką. Kita vertus, dėl XVII a. pirmoje pusėje šalyje lėtėjusios urbanizacijos (tai laikytina agrarinės ekonomikos tipo įsivyravimo rezultatu) atsiradęs žemės ūkio produkcijos perteklius taip pat vertė labiau orientuotis į tarptautinę rinką. Vis dėlto istoriografijoje pažymima, kad tik didžiųjų latifundijų savininkai buvo įsitraukę į tarptautinę prekybą⁸⁷, o vidutinių ir smulkių dvarų savininkai prekinę produkciją parduodavo arba latifundijų savininkams, arba vidaus rinkoje⁸⁸. Tiesa, istoriografijoje egzistuoja ginčas dėl į tarptautinę rinką tiekėtų lenkiškų grūdų įtakos Lenkijos prekinės produkcijos plėtojimui bei poveikiui šalies bendrajam produkcijos lygiui. Tyrimų duomenimis, XVI a. antroje pusėje kasmet iš Gdansko buvo eksportuojama apie 80 tūkst.⁸⁹ tonų lenkiškų grūdų, o Lenkijos vidaus rinkoje jų realizuota apie 330 tūkst. tonų. Visgi W. Kulos atlikti skaičiavimai rodo reikšmingą Gdansko eksportuojamos produkcijos (ypač grūdų ir miško medienos) kainų įtaką vietinėms lokalinėms rinkoms⁹⁰. Tačiau jis taip pat atskleidė, jog javų eksporto kainos ir jo apimtys buvo nulemti bendrųjų derlių dydžių, o ne atvirkščiai (kaip

⁸⁷ Dėl dalyvavimo užsienio prekyboje stambėjo diduomenės valdos.

⁸⁸ Prekių gabenimas net ir vandens keliais į Gdansko uostą buvo brangus, sudarydavęs iki 20–30 proc. visos tiekiamos prekės vertės. Žr. W. K u l a, min. veik., p. 139; A. M a c z a k, Money and Society in Poland and Lithuania in the 16th and 17th Centuries, *Journal of European Economic History*, vol. 5, no. 1, 1976, p. 77–78 bei p. 103; L. Ż y t k o w i c z, Trends of Agrarian Economy in Poland, Bohemia and Hungary from the Middle of the Fifteenth to the Middle of the Seventeenth Century, p. 60.

⁸⁹ Žr. J. T o p o l s k i, Eksport plodów rolnych a problem oceny sytuacji gospodarczej strefy bałtyckiej w XVI–XVII wieku, J. T o p o l s k i, *Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku*, Poznań, 1977, s. 92. Žymaus XVI–XVIII a. Europos prekybos specialisto K. Glamanno studijoje „Europos prekyba 1500–1750“, kurioje apjungiami ir sukonkretinami įvairių prekybos tyrinėtojų teiginiai, pažymima, jog XVI–XVII a. pirmoje pusėje per Gdanską į Vakarų buvo eksportuota apie 70–80 proc. visų iš Baltijos regiono eksportuotų grūdų (o per visą XVI–XVIII a. laikotarpį iš Gdansko – apie 12 mln. tonų grūdų). Visgi K. Glamannas konstatuoja, jog šis grūdų tiekimas buvo marginalinio pobūdžio, palyginti su visuotine paklausa ir pasiūla. XVI–XVII a. pirmoje pusėje per Gdanską eksportuoti grūdai patenkino daugiausia 1–2 proc. tuometinių Europos gyventojų bendro poreikio ir 3–6 proc. miestų gyventojų poreikio. Lenkų grūdai Europai nebuvo gyvybiškai reikalingi, greičiau tai buvo būdas kompensuoti nuosavą gamybą. Nepaisant prekybos ir amatų vaidmens augimo, Vakarų Europa visgi išliko žemės ūkio kraštas, o tai ir leido jai patenkinti iš esmės visus savo maisto poreikius. Žr. K. G l a m a n n, European Trade 1500–1750, *The Fontana Economic History of Europe: The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ed. C. M. Cipolla, 1976, vol. 2, p. 427–526.

⁹⁰ Žr. W. K u l a, min. veik., p. 84–97.

būtų kapitalizme)⁹¹. Seka išvada, kad, nepaisant glaudžių ryšių su užsienio rinka, XV–XVIII a. Lenkijos feodalinės žemdirbystės sektoriaus priklausomybė nuo tarptautinės rinkos konjunktūros svyravimų buvo beveik nepastebima⁹². Tačiau į XV–XVIII a. Lenkijos ekonominę organizaciją žvelgdamas iš ilgalaikių struktūrinių pokyčių perspektyvos W. Kula prieina išvadą, jog prekių mainų sąlygos, nulemtos eksporto ir importo prekių kainų santykio, iš pirmo žvilgsnio XV–XVIII a. Lenkijai klostėsi išimtinai palankiai. Tačiau būtent šis veiksnys smarkiai padidino įtaką tų vidinių dėsnų, kurie lėmė visos feodalinės sistemos „puvimą“⁹³. Pažymėtina, kad ir išorinių priežasčių svarbą akcentuojančios KPS požiūriu, lažinio palivarkinio ūkio atsiradimas bei jo raida Lenkijoje buvo periferinio kapitalizmo apraiška – įsitraukimo į hierarchinį tarptautinį darbo pasidalijimą padarins⁹⁴. Tą geriausiai rodo XVI a. antros pusės – XVIII a. pabaigos Lenkijos eksporto ir importo per Zundo sąsiaurį struktūra bei mastas. A. Mączako veikale atskleidžiama, kad 1565–1646 m. Lenkijos eksporto per Zundo sąsiaurį prekinėje struktūroje pagrindinę vietą užėmė grūdų produkcija (ypač rugiai ir kviečiai), antrąją – miško produkcija (ypač vančosas, mediena šulų gamybai)⁹⁵. To paties laikotarpio importo prekinėje struktūroje pagal tiekimo apimtį tris pirmąsias vietas užėmė druska, silkė bei audiniai. Pastarųjų į Lenkiją tiekiami kiekiai XVII a. pirmoje pusėje – XVIII a. pabaigoje labai išaugo, lyginant su drastiškai sumažėjusiu per tą patį laikotarpį lenkiškų grūdų eksportu. Galiausiai aktyvų (teigiamą) XVI–XVII a. pirmos pusės laikotarpio Lenkijos jūros prekybos su Vakarais per Zundo sąsiaurį balansą keitė XVII a. antros pusės – XVIII a. antros pusės laikotarpio pasyvus (neigiamas) jūros prekybos balansas, kuris laikytinas visos Lenkijos neigiamo užsienio prekybos balanso atspindžiu minimumu laikotarpiu⁹⁶.

Atsižvelgę į W. Kulos išvadą, kad XV–XVIII a. Lenkijos feodalinės žemdirbystės sektoriaus priklausomybė nuo tarptautinės rinkos konjunktūros svyravimų buvo beveik nepastebima, bei į pernelyg sureikšmintą KPS įtaką Lenkijos ekonominei organizacijai⁹⁷, manome, kad mažiau abejonių kelia M. Dygo bei R. Brennerio Lenkijos ekonominės veiklos ir ūkinės santvarkos tipo atsiradimo vidines priežastis pabrėžiantys aiškinimai⁹⁸.

⁹¹ Žr. ten pat, p. 99.

⁹² Žr. ten pat, p. 54–55.

⁹³ Žr. ten pat, p. 132.

⁹⁴ Žr. I. Wallerstein, min. veik., p. 94–129.

⁹⁵ Žr. A. Mączak, *Między Gdańskiem a Sundem: Studia nad handlem baltickim od połowy XVI do połowy XVII w.*, p. 71, lentelė 17; p. 72, lentelė 18; p. 73, lentelė 19; p. 73, lentelė 20; p. 85, lentelė 26; p. 87, lentelė 28.

⁹⁶ Plačiau žr. D. Žiemelis, XVI–XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos užsienio prekybos struktūra bei mastas: Lenkijos atvejis, *Lituanistica*, t. 57, nr. 1 (83), 2011, p. 1–25.

⁹⁷ Plačiau žr. D. Žiemelis, XVI–XVIII amžiaus Abiejų Tautų Respublikos palivarko ūkis marksistiniu bei neoinstitucionalistiniu požiūriu.

⁹⁸ Žr. M. Dygo, min. veik.; R. Brenner, Economic Backwardness in Eastern Europe in Light of Developments in the West.

Lažinio palivarkinio ūkio atsiradimą Lenkijoje ankstyvaisiais Naujaisiais laikais visų pirma lėmė vidinės priežastys, o ne įsitraukimas į XV–XVII a. vidurio hierarchinį tarptautinį darbo pasidalijimą. XII–XV a. pabaigos Lenkijos socialinė ekonominė raida (nors lyginant su Vakarų Europos šalių ūkio raida ir mažiausiai nukentėjusi nuo XIV a. vidurio maro pandemijos) ir buvo priežastis, nulėmusi šios šalies kaip žaliavų tiekėjos vaidmenį hierarchiniame tarptautiniame darbo pasidalijime (KPS koncepcijos požiūriu). Taigi XV–XVII a. vidurio hierarchinis tarptautinis darbo pasidalijimas tik dar labiau išryškino (t. y. nebuvo būtina atsiradimo sąlyga) Lenkijos ekonominės veiklos ir ūkinės santvarkos tipą – feodalinę agrarinę ekonomiką.

I. 3. Vengrijos atvejis

Vengrijos istoriografijoje XV a. laikytinas tuo pat metu tiek diduomenės valdų stambėjimo, tiek intensyviausio miestų vystymosi laikotarpis. Nors apie 1440 m. šeši didžiausi magnatai savo nuosavybėje turėjo apie 40 proc. visų kaimų (kaip matysime vėliau, tuo pat metu analogiška tendencija reiškėsi ir Lietuvoje), visgi likusių Vengrijos žemvaldžių dvarų ūkiai dar buvo smulkūs. Pastarieji dažniausiai žemę išnuomodavę už piniginę arba natūrinę rentą. Priverstinis darbas sudarė tikrai 1–2 dienas per metus. Iš visų rentos rūšių labiausiai buvo paplitusi natūrinė renta. Valstiečiai buvo įpareigoti nuo 2 iki 5 metų natūrinės rentos forma tiekti tam tikrą kiekį duonos, sūrio, sviesto, kiaušinių, naminių paukščių bei įvairios rūšies mėsos. Be maisto, kaimo gyventojai dar turėjo tiekti duoklę javais bei vynu⁹⁹.

XV a. Vengrijoje būta apie 30–35 miestų. Didžiausiame mieste Budoje gyveno 8 tūkst. gyventojų, kituose miestuose (Bratislave, Šoprone, Košicėje bei Kluže) buvo iki 4–5 tūkst. gyventojų¹⁰⁰. Lyginant su stambiais Vakarų Europos prekybos¹⁰¹ bei Čekijos, Lenkijos miestais jie traktuotini kaip maži miestai. XV–XVI a. sandūroje miestiečiai Vengrijoje sudarė tik 3 proc. visų gyventojų.

Vengrijos feodalinės agrarinės ekonomikos tipo susidarymą bei raidą, be vidinių sąlygų (stambosios žemėvaldos susidarymas, maži miestai), ženkliai lėmė dvi išorinės priežastys: 1) XV–XVI a. sandūroje nemaža dalis žemyno ūkinio gyvenimo iš Viduržemio

⁹⁹ Detaliau žr. Z. P a c h, *The Development of Feudal Rent in Hungary in the Fifteenth Century*, p. 1–14.

¹⁰⁰ Plačiau žr. B. A. S z e l é n y i, *The Dynamics of Urban Development: Towns in Sixteenth and Seventeenth-Century Hungary*; P. G u n s t, *Agrarian Systems of Central and Eastern Europe, The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, p. 53–91.

¹⁰¹ Antai XVI a. – XVII a. pirmoje pusėje didžiausiuose Europos miestuose (pvz., Paryžiuje, Londone, Antverpene, Amsterdame) buvo po 100 tūkst. ir daugiau gyventojų. Plačiau apie ankstyvųjų Naujųjų laikų Europos miestų raidą žr. *Town and Country in Europe, 1300–1800*, ed. by S. R. Epstein, Cambridge, 2001.

jūros regiono persikėlė į Baltijos jūros regioną; 2) 1541 m. Vengrijos skilimas į tris dalis. Didžiausią smūgį mažų bei besikuriančių Vengrijos miestų augimui sudavė XV–XVI a. sandūroje pastebimas Viduržemio jūros regiono kaip žemyno prekybos centro vaidmens sumažėjimas¹⁰². Žemyno prekybos centrui persikėlus iš pietų į Baltijos jūros regioną, besispecializuojantį plataus vartojimo prekėse, iki tol prabangos prekių reeksportuotojų vaidmenį atlikę Vengrijos miestai XV–XVI a. sandūroje prarado vystymosi pagreitį. Be to, Vengrijos miestiečių amatų bei cechų raidą deformavo užplūdusi santykinai pigesnė audinių bei metalo gaminių produkcija iš užsienio. Antra vertus, išaugus žemės ūkio produkcijos paklausai naujoje tarptautinėje rinkoje, Vengrijos ūkis turėjo dar labiau orientuotis į agrarinį ekonomikos tipą. Kaip rodo tyrimai, iš žemės ūkio produkcijos gautos pajamos nebuvo reinvestuojamos nei į amatų pramonės vystymą, nei į žemės ūkio gerinimą. Pastarasis buvo tik kiekybiškai plečiamas¹⁰³.

Kaip ir Čekijai, Vengrijai dėl gamtinių bei geografinių sąlygų (kalnuota teritorija, santykinai toli Baltijos jūros prekybos uostai) buvo sunkiau vystyti tolimo nuotolio prekybą grūdais. Dėl to Vengrijos ūkis labiau orientavosi į gyvulininkystės, vyno bei metalų išgavimo sektorius. Vengrijos eksporto prekinėje struktūroje vyravo galvijai bei vynos¹⁰⁴. Tyrimų duomenimis, Vengrijos bendrojoje eksporto prekinėje nomenklatūroje XVI–XVII a. galvijai sudarė iki 26 proc., vynos – iki 8,1 proc., javai – iki 15,2 proc., vilna – iki 11 proc., o naudingosios iškasenos – iki 39 proc. Jau nuo XIV a. antros pusės Vengrija tapo viena didžiausių galvijų tiekėjų į tarptautinę rinką. Galvijai buvo parduodami Čekijoje, Austrijoje, Pietų Vokietijoje bei Šiaurės Italijoje. XV a. pabaigoje galvijų eksportas siekė iki 100 tūkst. per metus. Tai sudarė apie 50–60 proc. viso Vengrijos eksporto nomenklatūros (palyginimui, vario eksportas sudarė apie 20–25 proc. viso Vengrijos eksporto nomenklatūros)¹⁰⁵. XVI–XVII a. galvijų eksportas ženkliai išaugo – nuo 100 tūkst. iki 200 tūkst. galvijų per metus, tai sudarė apie 2,5–5 proc. visos galvijų produkcijos. Šiuo laikotarpiu ženkliai dalį eksporto prekinėje struktūroje sudarė ir vynos. 1550–1650 m. laikotarpiu vyno kasmet buvo eksportuojama apie 100 tūkst. hektolitrus, kas sudarė apie 10–15 proc. visos vyno produkcijos dalies. Importo prekinėje struktūroje didžiausią dalį

¹⁰² Tai labiausiai lėmė didieji geografiniai atradimai bei transatlantinių kelionių pradžia. Plačiau žr. Z. P. P a c h, *The Role of East-Central Europe in International Trade 16th and 17th Centuries*; R. T. R a p p, *The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony: International Trade Rivalry and the Commercial Revolution*, *The Journal of Economic History*, vol. 35, no. 3, 1975, p. 499–525.

¹⁰³ Plačiau žr. V. Z i m á n y i, min. veik.

¹⁰⁴ Žr. I. N. K i s s, *Agricultural and Livestock Production: Wine and Oxen. The Case of Hungary*; I. N. K i s s, *Der Agrarcharakter der ungarischen Exports*, von 15. bis 18. Jh. Taip pat žr. L. Ż y t k o w i c z, *Directions of Agrarian Development in South-Eastern Europe in 16th–18th Centuries*, *Acta Poloniae Historica*, vol. 43, 1981, p. 31–73.

¹⁰⁵ Vengrija viduramžių Europoje buvo didžiausia sidabro bei aukso tiekėja. Žr. M. M a ł o w i s t, *Comments on the Circulation of Capital in East-Central Europe*, *East-Central Europe in Transition*, p. 114.

sudarė pramonės gaminiai, audiniai (daugiausia iš Čekijos¹⁰⁶) bei prabangos prekės. An-tai 1542 m. audinių importas sudarė iki 70 proc. viso importo¹⁰⁷.

Pabrėžtina, kad aptariamuoju laikotarpiu galvijai (kitaip, nei vynas ir grūdai) rin-kai masiškai buvo auginami nuosavuose žemvaldžių dvarų ūkiuose. Dėl gamtinių są-lygų (žemė tinkamesnė ganykloms nei auginti grūdams) dvarininkams buvo santykinai lengviau vystyti gyvulių auginimo ūkio sektorių nei grūdų bei vyno. Pastaruosius ūkių sektorius plėtojo labiau pasiturintys valstiečiai¹⁰⁸. Taip pat pažymėtina, kad žemvaldžio dvaro ūkio agentai pirkdavo (tiesa, santykinai mažą) dalį gyvulių ir dvarui nepavaldžioje vietos rinkoje¹⁰⁹. Šioje vietoje būtina pabrėžti, kad kitaip, nei Lenkijos, Čekijos, Vengrijos dvarininkai, nuo XV a. pabaigos išaugus žemės ūkio produkcijos kainoms, prekiaavo ne savo dvarų ūkio žemės ūkio produkcija, bet kaip rentą iš valstiečių ūkių išgauta produk-cija. Savo dvaro ūkiuose išaugintą produkciją Vengrijos žemvaldžiai tiek vidaus, tiek užsienio rinkose pradėjo realizuoti tik nuo 1541 m. (t. y. po Vengrijos skilimo)¹¹⁰.

Išskirtinos kelios dvarininkų intensyvios prekybos žemės ūkio produkcija vystymosi prielaidos: 1) dvarininkai sukaupdavo iš valstiečių rentos (*nona*) forma gautus didžiulius prekinės žemės ūkio produkcijos kiekius; 2) Vengrijai būdingi santykinai silpni miestai, kas leido dvarininkams užsiimti aktyvia komercine veikla; 3) politinis bei socialinis dvarininkų pranašumas kitų sluoksnių atžvilgiu, pvz., įvairaus pobūdžio prekybinės privile-gijos; 4) išaugusi žemės ūkio produkcijos paklausa bei aukštos žemės ūkio produkcijos kainos; 5) Habsburgo armijos karo su Turkija laikotarpiu išaugęs maisto produktų (ne tik grūdinių produktų, bet ir jautienos bei vyno) poreikis vidaus rinkoje¹¹¹.

Iki 1514 m. gamybiniuose santykiuose Vengrijoje vienu metu koegzistavo tiek sam-domas, tiek priverstinis darbas. Po žiauraus 1514 m. Dózsos maišto nuslopinimo galuti-nai buvo numalšinti valstiečių sukilimai, kilę prieš valstiečių teises apribojantį bei prie dirbamos žemės juos priverstinantį 1486 m. įstatymą (dar kartą patvirtintą 1496 m.). Ši data žymėjo galutinę Vengrijos orientaciją lažinio palivarkinio ūkio intensyvinimo link, galiausiai nulėmusio šalies ekonominės raidos lėtėjimą¹¹². Dar didesnę pagreitį šiems reiš-

¹⁰⁶ Į Vengriją audiniai taip pat patekdavo per Krokuvą ir iš Anglijos, Nyderlandų bei Pietų Vokietijos. Žr. Z. P. P a c h, The Shifting of International Trade Routes in the 15th–17th Centuries, *Acta Historica Aeademiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 14, 1968, p. 287–321.

¹⁰⁷ Detaliau žr. I. N. K i s s, Agricultural and Livestock Production: Wine and Oxen. The Case of Hungary, p. 93–96.

¹⁰⁸ Žr. I. N. K i s s, Der Agrarcharakter der ungarischen Exports, von 15. bis 18. Jh, S. 151–152.

¹⁰⁹ I. N. K i s s, Agricultural and Livestock Production: Wine and Oxen. The Case of Hungary, p. 88–91.

¹¹⁰ Žr. L. Ž y t k o w i c z, Trends of Agrarian Economy in Poland, Bohemia and Hungary from the Middle of the Fifteenth to the Middle of the Seventeenth Century, p. 76.

¹¹¹ Žr. V. Z i m á n y i, min. veik., p. 35–37; B. K. K i r a l, min. veik.

¹¹² Plačiau žr. B. A. S z e l é n y i, The Dynamics of Urban Development: Towns in Sixteenth and Seven-teenth-Century Hungary, p. 382–383.

kiniams suteikė 1526–1541 m. laikotarpio politiniai įvykiai, dėl kurių šalis tapo susiskaldžiusi, o dalis teritorijos užimta turkų¹¹³.

Nuo 1541 m. lažo norma Vengrijos karalystėje pradėjo didėti nuo vienos dienos iki trijų keturių dienų per savaitę ir lažas pradėjo tapti visų prievolių pagrindu. Palivarkinių dvarų ūkių žemės plotas išaugo nuo 10 iki 40 proc. 1547 m. Vengrijos karalystėje šalies mastu galutinai įteisinta baudžiava, tačiau ji dar visiškai nepanaikino valstiečių asmens (pvz., judėjimo) teisių. Galutinai baudžiauninkų judėjimo teisės panaikintos 1608 m. Vengrijos žemvaldžiai 1550 m. gavo teisę ne rinkos kainomis supirkti iš savo baudžiauninkų žemės ūkio produkcijos likučius, o 1617 m. jie atleidžiami nuo maito mokesčių. Primename, jog analogiška privilegija Lenkijos dvarininkams buvo suteikta 1496 m., o Lietuvos dvarininkams – 1599 m. Prie laipsniško Vengrijos žemvaldžių ekonominės galios didėjimo prisidėjo gautos privilegijos monopolinėmis teisėmis naudotis ūkinės paskirties naudmenimis (pvz., smuklėmis, skerdyklomis, malūnais bei vandens telkiniais ir miškais). Valstiečiai pradėti versti monopolinėmis kainomis pirkti dvarų ūkio produkciją: alkoholį, druską.

II. Lietuvos ūkio struktūros bei raidos analizė

Kaip minėjome, iš visų aptariamų šalių Lietuva XIV a. pabaigoje paskutinė per krikštą įsitraukė į Europos ekonominio ir visuomeninio gyvenimo periferiją. Taip pat matėme, kad vėlyvaisiais viduramžiais į rytus nuo Elbės esančiose šalyse retą miestų tinklą užgožė lažinio palivarkinio ūkio raida. Kaip pažymi E. Gudavičius, Lietuvoje tokia struktūra dar tik kūrėsi¹¹⁴.

¹¹³ 1526 m. Vengrijos karalystės kariuomenė mūšyje prie Mohačo patyrė lemiamą pralaimėjimą. Kaip minėjome, šiame mūšyje žuvo Lenkijos karaliaus ir Ldk Kazimiero Jogailaičio anūkas, Čekijos ir Vengrijos karalius Liudvikas II Jogailaitis (1506–1526), tuometinio Lenkijos karaliaus ir Ldk Žygimano Senojo sūnėnas. Pralaimėjusios Vengrijos situaciją dar labiau komplikavo prasidėję dinastiniai konfliktai dėl Vengrijos sosto, atvedę šalį į vidaus karus, į kuriuos įsitraukė ir Osmanų imperija. 1526–1527 m. Vengrija turėjo du karalius: 1526 m. vietos didiką Joną Zapolją (jį Vengrijos karaliumi paskelbė viena Vengrijos bajorų grupuotė, dėl pralaimėjimo turkams apkaltinusi svetimšalius) ir nuo 1527 m. Austrijos kunigaikštį, Čekijos karalių Ferdinandą I Habsburgą. Galiausiai tokia šalies politinė būklė ir atvedė šalį į suskilimą. 1541 m. (iki 1700 m.) Vengrija suskilo į tris dalis. Centrinę Vengrijos dalį ir sostinę Budą (didžioji šiuolaikinės Vengrijos dalis) užvaldė turkų sultonas, rytinę Vengrijos dalis tapo vasaline osmanų Transilvanijos kunigaikštyste, vakarinė Vengrijos karalystės dalis su sostine Požoniu (Bratislava) atiteko Habsburgams ir tapo Šventosios Romos Imperijos teritorija. Detaliau apie Vengrijos XVI a. pirmosios pusės politinę situaciją bei vidaus karus žr. B. A. S z e l é n y i, *The New Burgher Revolution in Sixteenth- and Seventeenth-Century Partitioned Hungary*; B. A. S z e l é n y i, *The Dynamics of Urban Development: Towns in Sixteenth and Seventeenth-Century Hungary*. Taip pat žr. J. K i a u p i e n ė, I. L u k š a i t ė, *min. veik.*, p. 68–71.

¹¹⁴ Žr. E. G u d a v i č i u s, *Naujoji Europa, E. G u d a v i č i u s, Lietuvos europėjimo kelias. Istorinės studijos*, sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius, 2002, p. 26.

Esant tipologiniam ūkio struktūrų panašumui, ši straipsnio dalis ir yra skirta išryškinti svarbiausias Lietuvos ūkio raidos tendencijas lyginant su Čekijos, Lenkijos bei Vengrijos ūkio raidos tendencijomis. Aptariamuju laikotarpiu Lietuvos ūkio raidoje santykinai galime išskirti šiuos ūkio raidos etapus: 1) iki 1557 m. Valakų reformos; 2) nuo Valakų reformos iki ATR žlugimo. Išskirti etapai skiriasi palivarkinio ūkio raidos intensyvumu.

Pirmame Lietuvos ūkio raidos etape natūrinis ūkis transformavosi į palivarkinį ūkio tipą. Kaip Vengrijoje, Lenkijoje, taip ir Lietuvoje svarbiausios palivarkinio ūkio atsiradimo bei raidos sąlygos buvo stambiosios žemėvaldos susikūrimas ir besiplečianti rinka žemės ūkio produktams. Tuo pat metu vyko valstiečių įbaudžiavinimo procesas. Stambiosios žemėvaldos Lietuvoje pradžia siejama su didžiojo kunigaikščio Vytauto valstiečių užrašymu ir beneficijų skyrimu bajorams bei Bažnyčiai¹¹⁵. Istoriografijoje teigiama, kad po didžiųjų kunigaikščių dovanojimų XV a. diduomenės rankose atsidūrė didelė dalis šalies žemių. Žemes perkant, dovanojant, keičiant atsirado diduomenės valdų kompleksai (dvarai ir valsčiai), kuriems priklausė ištisi valstiečių kaimai su keliais šimtais dūmų. Ryškiausias tokios žemėvaldos pavyzdys XV a. pirmoje pusėje buvo Manvydų giminės latifundijos, kurias sudarė apie 20 stambių valdų, kurioms priklausė apie 2500 valstiečių dūmų¹¹⁶. Kaip matėme, analogiškas procesas tuo pat metu vyko Vengrijoje: apie 1440 m. šeši didžiausi magnatai savo nuosavybėje buvo sutelkę apie 40 proc. visų šalies kaimų. Lenkijoje stambiosios žemėvaldos kūrimosi laikotarpis taip pat matomas XV a. Čekijoje šis procesas buvo kiek vėlyvesnis, datuojamas XVI–XVII a. sandūra.

1528 m. LDK kariuomenės surašymais paremti tyrimai atskleidžia XVI a. pirmos pusės Lietuvos diduomenės žemėvaldos mastą. Kęsgailų giminė valdė 12 288 ūkius, Radvilos – 12 160, vienintelis Goštautų giminės narys Albertas Goštautas – 7465. Kunigaikščių Olekaičių ir Ostrogiškių, Astikų, Glebavičių, Zaberezinskių, Kiškų, Chodkevičių, Iljiničių valdos apėmė 2,5–7 tūkstančius valstiečių ūkių¹¹⁷. Didikų giminėms, nesudariusioms net vieno procento bajoriškosios visuomenės, priklausė apie 30 proc. visų kilmingųjų žemių. R. Petrausko teigimu, būtent didikų valdose ryškiausiai pasireiškė valstiečių gyvenimą pakeitusios tendencijos¹¹⁸.

Du karinės monarchijos šimtmečiai Lietuvoje varžė prekybių santykių raidą bei prekybinio ūkio atsiradimą šalyje. Žemdirbystė ir karas yra sunkiai suderinamos veiklos rūšys. Visos šalies pajėgos bei resursai buvo skirti šalies gynybai bei ekspansijos plėtimui į rytus. Kaip parodė Z. Norkus, Lietuva XIV a. antroje pusėje – XV a. pabaigoje buvo patrimoninė imperija¹¹⁹. Kaip ir klasikinėse imperijose (pvz., Senovės Romoje ir Kini-

¹¹⁵ Žr. J. Kiaupienė, R. Petrauskas, min. veik., p. 287.

¹¹⁶ Žr. ten pat, p. 289.

¹¹⁷ Žr. ten pat.

¹¹⁸ Žr. ten pat.

¹¹⁹ Žr. Z. Norkus, min. veik.

joje), taip ir Lietuvoje prekinis ūkis buvo antstatas ant natūrinio ūkio bazės (kasdieninio gyvenimo reikmės tenkinamos su natūrinio ūkio pagalba, o didžioji dalis valstybės ūkinių reikmių – natūrinėmis prievolėmis). Kaip pažymi E. Gudavičius, pilių tinklo susidarymas ir nulėmė pilių ūkio atsiradimą¹²⁰. Pažymėtina, kad tuo metu Vakarų Europos šalių ūkio pagrindas buvo „miesto ūkis“ (K. Bücherio bei M. Weberio prasme¹²¹). Tik nuo XV a. antro ketvirčio (pasibaigus karams) Lietuvoje atsirado palankesnės sąlygos intensyvinti tiek vidaus, tiek su kaimyniniais kraštais susijusią prekybą. Prie prekybos intensyvėjimo ženkliai prisidėjo šalies geopolitinė padėtis bei geografinė aplinka. Per LDK teritoriją ėjo svarbūs tranzito prekybos keliai¹²². XV a. pagal teritoriją LDK buvo viena stambiausių Europos valstybių, apimanti apie 1 milijoną km². XV a. pabaigoje – XVI a. pirmame ketvirtyje Lietuvos valstybė sumažėjo iki 700 tūkst. km². Šiame plote gyveno maždaug 3 ar 3,5 milijono žmonių¹²³. Tačiau prekybos ir finansų centrų, galinčių lygintis su Naugardu, Krokuva ar Ryga, joje neiškilo. XVI a. pirmoje pusėje Vilnius savo dydžiu (gyventojų buvo iki 20 tūkst.) lenkė ir Rygą, ir Taliną, tačiau veikiau kaip politinis imperijos, o ne kaip ekonominio pasaulio centras (KPS koncepcijos prasme)¹²⁴. Tai sietina su tuo, kad kaip ir Lenkijoje, Vengrijoje, Lietuvoje miestai pradėjo kilti tik XV–XVI a. Be to, kitaip, nei Vakarų Europoje, kur miestai tuo metu virto manufaktūrų bei kapitalistinio ūkio centrais, Lietuvos miestuose tebevyravo viduramžiškas cechų modelis.

Įsijungti bei vystyti tolimojo nuotolio prekybą ypač padėjo Nemunas bei arti esantis Rygos uostas. Viduramžiais nusistovėjusiu Nemuno–Priegliaus–Aistmarių vandens keliu buvo realizuojama etninės Lietuvos ūkinio branduolio ir jo kaimyninių rusų žemių produkcija. Naujaisi Z. Kiaupos Kauno miesto istorijos tyrimai rodo, kad šis Lietuvos miestas vandens ir sausumos kelių sankirtoje gerai išnaudojo šį vandens kelių maršrutą¹²⁵. Nemuno–Priegliaus–Aistmarių vandens keliu per Kauną eksporto prekės buvo gabenamos į Baltijos uostus ir įvežamas importas. Taip Kaunas, būdamas svarbiu didmeninės prekybos centru, įtraukė LDK žemes į ankstyvųjų Naujųjų laikų tarptautinę prekybą.

¹²⁰ Žr. E. Gudavičius, *Lietuvos istorija*, t. 1, p. 84.

¹²¹ „Miesto ūkis“ – tai lokalinis mainų ūkis, kuriam būdinga gamyba pirkėjams, bet dar esant tiesioginiam ryšiui tarp gamintojų ir vartotojų. K. Bücherio bei M. Weberio ūkio raidos koncepcijose „miesto ūkis“ laikomas būdingu viduramžiams (nuo XII a. iki XV a. pabaigos). Žr. D. Ž i e m e l i s, Ūkio raidos koncepcijos XVI–XIX a. (iki 1861 m.) Lietuvos socialinės ekonominės istorijos tipologizavimo paieškose, p. 61–66.

¹²² XIII–XV a. lietuviai kontroliavo senąjį „kelį iš variagų pas graikus“, nuo kurio gyvybiškai priklausė Naugardo gerovė, ir dalį jo atšakos, Dauguvos upe vedančios į Rygą. Plačiau žr. Z. N o r k u s, min. veik., p. 294.

¹²³ Etninė Lietuva sudarė tik nedidelę šios teritorijos dalį. XVI a. pradžioje lietuvių būta ne mažiau kaip pusė milijono. Žr. E. G u d a v i č i u s, *Lietuvos istorija*, t. 1, p. 383.

¹²⁴ Žr. Z. N o r k u s, min. veik., p. 295.

¹²⁵ Žr. Z. K i a u p a, min. veik., p. 98–101, 205–206.

XV a. pabaigoje Lietuvos eksporto nomenklatūra buvo nedaug pasikeitusi nuo Vytauto Didžiojo laikų. Didelę eksporto pajamų dalį sudarė vaškas, liko svarbios apdorotų ir neapdorotų kailių pozicijos, tarp miško produktų vyravo vančosas (stambių ažuolų rąstų pusfabrikačiai) ir pelenai. Vaškas ėjo per Lietuvos lydyklas ir tapo urminės produkcijos srautu. Į vakarus nukrypo LDK rusiškųjų žemių kailių srautai. Žvėrių kailius papildė jų ir gyvulių apdorotos odos¹²⁶. Visgi tai dar nelėmė stambios pinigų apyvartos. Neišsiskyrė prekybos specializacija, juo labiau finansininkai. Tačiau Lietuva jau buvo nuolatinę vietą išsikovojusį žaliavų bei pusfabrikačių tiekėja ir nuolatinė metalų, druskos bei gelumbės vartotoja. Jos prekės ir poreikiai ėmė lemti Prūsijos miestų pinigų apyvartą, šalies produkcijos tranzitas į Vakarų Europos šalis tapo nuolatinium verslu¹²⁷. Pirmaisiais XVI a. dešimtmečiais sparčiai augo javų ir naujų medžio pusfabrikačių rūšių eksportas. Visgi iki XVI a. penktą dešimtmečio grūdų iš šalies vežta dar nedaug¹²⁸. Eksportą labiausiai didino miško pusfabrikačiai. Nuo XV a. antros pusės Lietuvos linus pradeda vežti į Rygą¹²⁹. Šios prekės vaidmuo Lietuvos ūkio eksporto struktūroje vėliau (antrame ūkio raidos etape) ypač didės.

Istoriografijoje pažymina, kad kylant grūdų kainoms XV a. pabaigoje didėjo grūdinėms kultūroms auginti skirtų arimų plotai didžiojo kunigaikščio bei stambiosios žemėvaldos valdose. Atsirado galimybė realizuoti kur kas didesnę nei vidaus rinkoje žemės ūkio produkcijos kiekį. XV a. pabaigoje žemvaldžio dvaras išskyla kaip stambi agrarinės gamybos įmonė greta smulkiosios valstiečių ir eilinių bajorų ūkių gamybos. Pastarosios produkciją daugiausia suvartodavo patys ūkiai, o stambūs feodaliniai dvarai jau ėmė veikti besiklostančią rinką ir lemti ekonominį šalies potencialą¹³⁰. Intensyviausiai šis procesas vyko didžiojo kunigaikščio domeno branduolyje – senojoje istorinėje Lietuvos žemėje (tarp Nemuno vidupio ir Neries). Stambiose ponų valdose kūrėsi analogiškai dvarai ir palivarkai. Dvaro arimai atsirado ir eilinių bajorų žemėse, jų valdos ėmė vadintis dvarais¹³¹.

¹²⁶ Žr. Z. I v i n s k i s, min. veik., p. 126–127; K. v o n L o e w e, min. veik.; J. T o p o l s k i, Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh., p. 106; E. G u d a v i č i u s, *Lietuvos istorija*, t. 1, p. 380.

¹²⁷ Žr. E. G u d a v i č i u s, *Lietuvos istorija*, t. 1, p. 380; K. v o n L o e w e, min. veik., p. 35–37.

¹²⁸ Žr. Z. I v i n s k i s, *Lietuvos prekyba su Prūsais iki XVI a. pradžios*, p. 61–62. Žr. taip pat D. Ž i e m e l i s, The Structure and Scope of the Foreign Trade of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th to 18th Centuries: The Case of the Grand Duchy of Lithuania.

¹²⁹ Ankstyvaisiais Naujaisiais laikais Rygos uostas buvo bene svarbiausias karinių laivų statybos žaliavų (linų, kanapių, medienos) tiekėjas Šiaurės Vakarų Europos šalims. Ryga specializavosi linų, kanapių, linų sėklų, kanapių sėklų eksporte. Ši eksporto nomenklatūra išskyrė Rygos uostą iš kitų Baltijos jūros regiono uostų. Grūdai ir mediena Rygos eksporto nomenklatūroje sudarė svarbią, bet visgi antraeilę vietą. Trečiaeilės reikšmės prekės buvo kailis, taukai, vaškas ir t. t. Žr. B. B. Д о р о ш е н к о, *Торговля и купечество Риги в XVII веке*, Рига, 1985, c. 268–270.

¹³⁰ Žr. E. G u d a v i č i u s, *Lietuvos istorija*, t. 1, p. 369.

¹³¹ Žr. ten pat, p. 370.

Tačiau XV a. pabaigoje kūręsi prekiniai piniginiai santykiai dar menkai palietė už kilmingųjų dvaro ir miesto ribų buvusius visuomenės sluoksnius. Vidaus prekyba buvo per menkai išplėtota, kad leistų patiems valstiečiams išgauti grynąjų pinigų. Kaip pažymi E. Gudavičius, miestų augimas ir prekinų santykių atsiradimas Lietuvoje formavo prekinį dvarų ūkį, reikalaujantį pritivirtinti valstiečius prie jų dirbamos žemės¹³². Privačiose valdose baudžiava įsigalėjo jau antroje XV a. pusėje. Didžiojo kunigaikščio žemėse šis procesas vyko lėčiau¹³³. Didėjo ir vidutinė lažo norma: nuo dviejų dienų per savaitę apie XVI a. vidurį ji ėmė siekti penkias – šešias dienas¹³⁴. Kaip matėme, analogiškas procesas vyko Lenkijoje ir Vengrijoje.

Istoriografijoje pažymima, jog nuo XVI a. pradžios visą ūkininkavimą Lietuvoje pradėta kaupti prekinės produkcijos didinimo ir pinigų už ją gavimo kryptimi. XVI a. pirmoje pusėje Lietuva įsitraukė į Europos rinkos santykius, kurie pasiekė net jos miestelius. Tačiau žaliavų tiekėjo ir amatų industrijos vartotojo vaidmuo neleido klostytis kompleksinei Lietuvos rinkai. Šiaurės Lietuvos prekybos ryšiai buvo orientuoti į Rygą, Žemaitijos ir Užnemunės – į Karaliaučių ir Klaipėdą, Pietų Lietuvos – į Dancigą. To padarinys – visa šiaurinė ir vakarinė etninės Lietuvos dalis darėsi ne Vilniaus, o užsienio miestų ekonominiu užnugariu¹³⁵.

Taigi palivarkinis dvarų ūkis pirmame Lietuvos ūkio raidos etape, iš vienos pusės, dėl menkai išplėtos vidaus prekybos, iš kitos – dėl mažo dvarų ūkio gamybinio potencialo (kurį lėmė netaisyklingojo trilaukio vyravimas) dar buvo mažai išplėtotas. Situacija keitėsi nuo 1557 m., prasidėjus antrajam ūkio raidos etapui, kuriame palivarkinis dvarų ūkis tampa valstybės ekonominės politikos pagrindu.

¹³² Ten pat, p. 575. Žr. taip pat J. Kiaupienė, I. Lukšaitė, min. veik., p. 185–190. Bene svarbiausia šio reiškinio priežastimi laikytina ta aplinkybė, kad Lietuvos miestai, kurių institucinius rėmus sudarė Magderburgo teisės recepcija, plėtotosi (priešingai nei Vakarų Europoje) įsigalint baudžiavai. Nepaisant teisių margumo ir ribotumo, XV a. – XVI a. pradžioje Lietuvoje atsirado miestiečių luomas. Tačiau kitaip, nei Vakarų Europoje (bet panašiai kaip Lenkijoje ir Vengrijoje) politinių teisių miestiečiai negavo, jos liko bajorų luomo monopoliumi. Plačiau apie Lietuvos miestų bei miestelių atsiradimą bei raidą žr. E. Gudavičius, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, Vilnius, 1991; E. Meilus, *Žemaitijos kunigaikštystės miesteliai XVII amžiaus II pusėje – XVIII a.: raida, gyventojai, amatai, prekyba*, Vilnius, 1997.

¹³³ Žr. E. Gudavičius, *Lietuvos istorija*, t. 1, p. 575.

¹³⁴ Valstiečiai Lietuvoje buvo įbaudžiuojami greičiau dėl dviejų priežasčių: 1) intensyvioji vidaus kolonizacijos karams pasibaigus; 2) karinės monarchijos įtvirtintos stiprios administracijos kontrolės. XV–XVI a. pradžioje Rytų ir Vidurio Lietuvoje nebuvo didesnių valstiečių sukilimų, jų pasipriešinimas pasireiškė vien skundais didžiajam kunigaikščiui, vengimu atlikti prievoles, pabėgimais. Išimtimi laikytina Žemaitija, kurioje 1418 m. būta valstiečių sukilimo. Šis išskirtinumas buvo nulemtas lėtesnio įbaudžiuojimo proceso, kurį sąlygojo stambios ponų ir bajorų žemėvaldos nesusiformavimas. Plačiau žr. E. Gudavičius, *Lietuvos istorija*, t. 1, p. 340–345. Taip pat žr. J. Kiaupienė, *Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI–XVIII a.*

¹³⁵ Žr. E. Gudavičius, *Lietuvos istorija*, t. 1, p. 381.

Žvelgiant per nemarksistinių ir (neo)marksistinių ūkio koncepcijų prizmę, antrasis ūkio raidos etapas laikytinas kokybinio lūžio laikotarpiu Lietuvos ūkio raidoje. Nuo valakų reformos iki ATR žlugimo Lietuvos ekonominė organizacija orientavosi į paprastąją prekybą. E. Gudavičiaus teigimu, XVI a. pirmoje pusėje Lietuvoje gyvenimas vyko jau sunykus natūrinio ūkio uždaramui¹³⁶. Bajorų dvarai nebegalėjo išsiversti be mainų tiek realizuodami savo produkciją, tiek įsigydami rinkai gaminamų miestietišku dirbinių. Miestų ir miestelių tinklas formavo visą apyvaratą. Ją lėmė prekybiniai-piniginiai santykiai, kurie visgi plito Lietuvoje kaip sudėtinė Europos rinkos dalis. Didelę įtaką jiems darė eksportas ir importas.

Kaip tiksliai pažymi E. Gudavičius, gamybiniu potencialu smarkiai atsilikta net nuo artimiausių Vidurio Europos šalių. Viską lėmė žemdirbystė, kurioje dar nevyravo taisyklingas trilaukis. Kaip matėme, Lenkijoje taisyklingas trilaukis visos šalies mastu įsivyravo jau XIV a. Taip pat menkuose šalies miestuose dar nebuvo pasiektas cechų lygis¹³⁷. Nuolat didėjanti grūdų ir kitos žemės ūkio produkcijos paklausa Vakarų Europos rinkose skatino Lietuvos didįjį kunigaikštį bei žemvaldžius ieškoti, kaip greitai bei efektyviai padidinti žemės ūkio gamybos apimtis, išnaudoti miškų resursus, organizuoti ir plėtoti produkcijos eksportą. Istoriografijoje 1514–1529 m. laikotarpis laikytinas ūkio ir administracijos reformos Lietuvos didžiojo kunigaikščio valsčiuose ir dvaruose pirmųjų žingsnių naujoviškos ūkininkavimo sistemos link¹³⁸. Ūkinų, organizacinių ir administracinių priemonių įgyvendinimą Lietuvos valdovo žemėse pratęsė XVI a. vidurio pertvarkymai, apibendrintai vadinami Valakų reforma (1557 m.)¹³⁹. Valakų reformos nuostatai skelbė (be taisyklingo trilaukio įvedimo), jog didysis kunigaikštis savo valdose nori turėti rinkai gaminančių lažinių palivarkų¹⁴⁰. Istoriografijoje pažymima, kad Valakų reforma ir 1588 m. III Lietuvos Statutas buvo baigiamieji valstiečių įbaudžiavinimo aktai. Jie tapo teisiniu lažinio palivarkinio ūkio pagrindu. Naujoji žemės ūkio raidos tendencija tapo pagrindine, nulėmusia 200 metų kaimo ir dvaro santykius Lietuvoje¹⁴¹.

¹³⁶ Žr. ten pat, p. 570.

¹³⁷ Pirmasis Lietuvoje (auksakalių) cechas pradėjo veikti tik 1495 m. Vilniuje.

¹³⁸ Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1514, 1527, 1529 m. nuostatais Vilniaus, Trakų vaivadijoms ir Žemaitijos seniūnijai valdovo žemėse įvesta nauja žemės valdų paskirstymo, administravimo ir prievolių atlikimo tvarka. Plačiau žr. J. Kiaupienė, I. Lukšaitė, min. veik., p. 186–190; J. Kiaupienė, R. Petrauskas, min. veik., p. 286–289, 476–482.

¹³⁹ 1557 m. išleista paskutinė įstatymo redakcija buvo didžiojo kunigaikščio dvarų ir valsčių žemėnaudos, prievolių ir mokesčių sistemos tvarkymo pagrindas iki XVIII a. pabaigos. Žr. J. Kiaupienė, I. Lukšaitė, min. veik., p. 186.

¹⁴⁰ Žr. E. Gudavičius, *Lietuvos istorija*, t. 1, p. 577. Žr. taip pat J. Kiaupienė, I. Lukšaitė, min. veik., p. 185–190.

¹⁴¹ Žr. J. Jurginis, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, Vilnius, 1962, p. 300; Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius, 1998, p. 166. Šiuolaikinėje Lietuvos istorijos istoriografijoje integralios civilizacinės istorijos požiūriu (pvz., E. Gudavičiaus ir jį recipuojančio

Bendras ūkinis Lietuvos kaimo potencialas per keliolika metų gana staigiai išaugo. Didžiojo kunigaikščio pajamos iš dvarų (apie 20 tūkst. grašių kapų) padidėjo daugiau kaip tris kartus¹⁴². Pamatę Valakų reformos efektą, apie 1560 m. ją savo žemėse ėmė vykdyti ir ponai¹⁴³. Visgi, kaip teisingai pažymi R. Laužikas, nors taisyklingas trilaukis ir sukūrė prielaidas žemdirbystei tapti pagrindine ūkio šaka, pereinamasis laikotarpis (ypač nederlingose žemėse, pvz., Rytų Lietuvoje) buvo ilgas, galutinai užsibaigęs tik XVIII–XIX a.¹⁴⁴

Taigi nuo Valakų reformos Lietuvos ūkio raidoje prasidėjo paprastosios prekinės gamybos laikotarpis. Istoriografijoje teigiama, kad Lietuvos ekonominę raidą stabdė siaura vietinė rinka, netgi sąstingis dėl didžiosios dalies dvarų prekinės produkcijos eksporto. Lietuvos agrarinės istorijos tyrėjas S. Pamerneckis šį faktą sieja su geografiniu veiksniu (arti Rygos uostas¹⁴⁵) ir jį vertina kaip dariusį neigiamą įtaką visai pounijinės Lietuvos baudžiavinio ūkio raidai¹⁴⁶. KPS koncepcijoje Lietuvoje nuo Valakų reformos atsiradęs prekinis lažinis palivarkinis ūkis, eksportuojantis žemės ūkio produkciją į KPS branduolio šalis, laikomas periferiniu kapitalizmu, o ekonominė situacija traktuojama kaip tuometinės KPS periferija¹⁴⁷.

Antrajame ūkio raidos etape pagrindinę vietą Lietuvos eksporto prekinėje struktūroje užėmė linininkystės produkcija. Iš Lietuvos taip pat tiekto kanapės ir jų sėklos, oda ir jos gaminiai, salyklas, potašas, miško medžiaga ir grūdai. Pastarosios dvi prekės XVIII a. antroje pusėje užėmė itin svarbią (po linininkystės produkcijos) vietą Lietuvos

A. Bumblausko darbai) Valakų reforma vertinama kaip galutinai sueuropinusi Lietuvos žemėvaldą, žemėnaudą bei žemdirbystę ir atvedusi Lietuvą į Vidurio Europos tipo baudžiavą. Valstiečiai galėjo žemės imti kiek norėjo, kiek pajėgė atlikti prievolių. Valstiečio ūkio dydis tapo susietas su jo ūkiniu pajėgumu. Reformos aspektai (ypač technologinis – žemėtvarkos sueuropinimas) šių istorikų traktuojami kaip vieni reikšmingiausių postūmių ar net šuolių Lietuvos istorijoje. Žr. E. G u d a v i č i u s, *Lietuvos istorija*, t. 1, p. 575–579; A. B u m b l a u s k a s, *Senosios Lietuvos istorija 1009–1795*, Vilnius, 2005, p. 250.

¹⁴² Žr. E. G u d a v i č i u s, *Lietuvos istorija*, t. 1, p. 578.

¹⁴³ Ponai, siekdami gauti norimo dydžio rentą, neturtingus valstiečius priversdavo įdiegti taisyklingą trilaukį su sėjomaina ir žemės trešimu gyvulių mėšlu. Turtingi valstiečiai tai darė patys. Žr. E. G u d a v i č i u s, *Lietuvos istorija*, t. 1, p. 576. Žr. taip pat R. A. F r e n c h, *The Three-Field System of Sixteenth-Century Lithuania*; R. A. F r e n c h, *Field Patterns and the Three-Field System: The Case of Sixteenth-Century Lithuania*.

¹⁴⁴ Žr. R. L a u ž i k a s, *Dubingių mikroregiono ekonominės raidos I amžiuje – XVI amžiaus viduryje specifiika*, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 32, 2013, p. 55–59.

¹⁴⁵ 1581 m. Livonijos įtraukimas į ATR sudėtį tiesiogiai susiejo jos uostus su visu Lietuvos ekonominiu gyvenimu. Livonijos prijungimas prie Lietuvos, o vėliau prie ATR sutapo su laikotarpiu, kai itin išaugo Baltijos kaip svarbiausios Europos šalių prekybos tarpininkės vaidmuo. Plačiau žr. A. T y l a, *Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje*, Vilnius, 1986.

¹⁴⁶ S. P a m e r n e c k i s, min. veik., p. 121. Žr., plg., E. M e i l u s, min. veik., p. 47.

¹⁴⁷ Žr. I. W a l l e r s t e i n, min. veik., p. 94–97. Taip pat žr. D. Ž i e m e l i s, *Lietuva Vidurio ir Rytų Europoje XVI–XVIII amžiuje: „feodalinė reakcija“ ar periferinis kapitalizmas?*, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 18, 2006, p. 51–68.

eksporto prekinėje struktūroje¹⁴⁸. Vyraujančios eksporto prekės ilgą laiką nebuvo lažinių palivarkinių ūkių produktas – XVI–XVIII a. pirmoje pusėje pagrindinę vietą užėmė daugiausia valstietiškos kilmės linininkystės produkcija. Tik XVIII a. antroje pusėje pradedama masiškai eksportuoti grūdus, daugiausia užaugintus lažiniuose palivarkuose. Ši tendencija siejama su maksimalia lažinio palivarkinio ūkio plėtra atodirbinės rentos atžvilgiu XVIII a. antros pusės – 1861 m. laikotarpiu¹⁴⁹.

Išvados

1. Aptartų šalių ūkio raidos orientaciją agrarinės (feodalinės) ekonomikos link lėmė tam tikras vidinių ir išorinių socialinių ekonominių sąlygų susiklostymas. Aptariamuoju laikotarpiu prekybiniai-piniginiai santykiai Čekijoje, Lenkijoje, Vengrijoje, Lietuvoje atsirado ir plito kuriantis bei augant miestams ir tuo pačiu metu šioms šalims įsitraukiant į naują prekinę Europos rinką. Esant silpniems (išimtimi laikytina Čekija) ir besiformuojantiems (ypač tai būdinga Lietuvai) miestams būtent tarptautinė rinka dėl išaugusios žemės ūkio produkcijos bei įvairios žaliavos paklausos laikytina svarbiausiu veiksniu, formavusiu prekinį dvarų ūkį, kurio pasekmė – valstiečių pritrūvimas prie jų dirbamos žemės. Įbaudžiavinimas visose aptartose šalyse vyko beveik tuo pačiu metu (išimtimi laikytina Čekija, kurioje dėl intensyvios urbanizacijos vėliausiai susiformavo palivarkinis ūkis – nuo XVII a. pirmos pusės). Dėl vidinių priežasčių (silpni miestai, stambiosios žemėvaldos vyravimas, įvairios politinės aplinkybės) ir naujos Europos prekybos konjunktūros Čekijos, Lenkijos, Vengrijos, Lietuvos ūkiams liko tik intensyvuoti agrarinės ekonomikos tipą, kuriuo naudodamiesi šie regionai Europos tarptautinėje prekyboje išsikovojo tik žaliavų tiekėjų statusą.

2. Aptartų šalių eksporto prekių specializacija priklausė nuo skirtingų gamtinių išteklių. Lyginant šalių eksporto nomenklatūras, Lietuvos nomenklatūra buvo artimiausia Lenkijai. Daugiausia eksportuota miško medžiaga, linų bei grūdų produkcija. Linų vyravimas eksporto prekinėje struktūroje – tai išskirtinis Lietuvos ūkio bruožas. Iš visų aptar-

¹⁴⁸ Tai, kad Lietuvos eksporto prekinėje struktūroje vyravo žemės ūkio ir miško produkcija, lėmė ne tik tai, kad Lietuvos palivarkinis ūkis negamino produkcijos, turinčios aukštą pridėtinę vertę, bet ir tai, kad ją lėmė Vakarų Europos rinkos poreikiai. Tam tikrų aukštos kokybės lietuviškų linų rūšių reikėjo kai kurių Vakarų Europos šalių audinio pluošto gamybai, lietuviškos miško medžiagos paklausą lėmė augantys Vakarų laivininkystės pramonės poreikiai. Plačiau žr. D. Ž i e m e l i s, *The Structure and Scope of the Foreign Trade of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th to 18th Centuries: The Case of the Grand Duchy of Lithuania*; J. Т р у ч к а, Р. Я с а с, min. veik.

¹⁴⁹ Žr. S. P a m e r n e c k i s, min. veik., p. 111–115; M. J u č a s, min. veik., p. 103–104; D. Ž i e m e l i s, *XVI–XVIII amžiaus Abiejų Tautų Respublikos palivarko ūkis marksistiniu bei neoinstitucionalistiniu požiūriu*, p. 35–37.

tų šalių Lietuva (kaip ir Lenkija) dėl palankios geografinės padėties (arti Rygos uostas) ir gamtinių sąlygų (Nemuno vandens kelias, didžiuliai miško bei žemės ūkiui vystyti dirbamos žemės plotai) turėjo palankiausias galimybes įsitraukti į tarptautinę prekybą plataus vartojimo prekėmis, ypač grūdais ir miško produkcija. Visgi, lyginant su silpnu Lenkijos įsitraukimu į tarptautinę prekybą, Lietuva buvo dar mažiau įsitraukusi į šią prekybą. To priežastis – lažinis palivarkinis ūkis negalėjo pagaminti tokio kiekio (grūdų) produkcijos, kuris galėjo būti realizuotas tarptautinėje rinkoje. Taip buvo dėl mažo derlingumo, vėlyvo taisyklingos trilaukės sėjomainos įvedimo, karo ir nederliaus metų, o svarbiausia – lažinis palivarkinis ūkis dar nebuvo pasiekęs maksimalių savo plėtros ribų atodirbinės rentos atžvilgiu, kas tapo būdinga XVIII a. antros pusės – 1861 m. laikotarpiui.

ECONOMIES TYPOLOGICALLY AKIN TO LITHUANIA: THE CZECH REPUBLIC, POLAND AND HUNGARY IN THE EARLY MODERN PERIOD

Summary

DARIUS ŽIEMELIS

This article, for the first time in historiography, offers a comparison of countries with similar historical experience (Lithuania, the Czech Republic, Poland and Hungary), trends of the formation and development of their economy structures in the early modern period, focusing for the most part on the highlighting of the main properties and changes in the Lithuanian economy in the context of the region. The analysis is based on the assumption that the comparison of Lithuania with typologically akin countries facilitates a more adequate disclosure and assessment of the development of the Lithuanian economy in the European context. Implementation of the objective resulted in the duality of the article: orientation towards the consideration of reasons behind the formation of the economy structures of the Czech Republic, Poland and Hungary, and discussion on the essential trends of their development (part 1); and orientation towards the analysis of the structure and evolution of the Lithuanian economy (part 2).

The research revealed that the orientation of the economy development in the abovementioned countries towards agrarian (feudal) economy was predetermined by a certain disposition of internal and external social economic conditions. In the period under consideration, commodity-monetary relations in the Czech Republic, Poland, Hungary and Lithuania came into existence and spread together with the foundation and growth of cities and together with the involvement of the countries in question in the new European commodity market. Due to internal reasons (weak cities, dominance of large-scale land-ownership, various political situations) and the new conjuncture of the European trade, economies of the Czech Republic, Poland, Hungary and Lithuania were left with the sole possibility, i.e. to intensify

the agrarian type of economy which allowed the abovementioned regions to gain the status of mere raw suppliers in the European international trade.

The research also suggests that the specialization of export commodities of the countries in question was also conditioned by different natural resources. Comparative analysis of the countries' export nomenclature revealed that Lithuanian nomenclature was most akin to that of Poland. Timber and flax as well as grain products were among the most exported. Prevalence of flax in the export commodity structure was an exceptional feature of the Lithuanian economy. Due to favourable geographical location (close to the port of Riga) and natural conditions (the Nemunas water route, huge areas of forested and agricultural land suitable for cultivation), Lithuania (and Poland) as compared to the other countries under consideration, had the most favourable conditions to get involved into the international trade in consumer goods, especially grain and timber. However, if compared to Poland, Lithuania's involvement in the said trade was even more meagre. The inability of the manorial-serf economy to produce the required quantity of (grain) production to be sold on the international market was the key reason accountable for the fact. The causes behind that inability were poor fecundity, belated introduction of the correct three-field crop rotation system, periods of war and crop failure, and – most importantly – the manorial-serf economy had not yet reached the maximum limits of its expansion in respect of the labour rent, which became typical in the period from the second half of the 18th century to 1861.

Gauta 2013 m. spalio mėn.

Darius Ž i e m e l i s – humanitarinių mokslų (istorijos krypties) daktaras, Lietuvos istorijos instituto Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos skyriaus mokslininkas stažuotojas. 2009 m. Vilniaus universitete apgynė daktaro disertaciją „Abiejų Tautų Respublikos socialinė ekonominė raida XVI–XVIII amžiuje: feodalizmas ar periferinis kapitalizmas? Istoriografinė analizė“. Jos pagrindu išleista knyga „Feudalism or Peripheral Capitalism?: Socio-Economic History of the Polish-Lithuanian Commonwealth“ (Saarbrücken, 2011). Straipsnis parengtas pagal postdoc stažuotės tyrimą „XVI–XIX a. Lietuvos ūkio raida Europos kontekste lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu“.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, 01108 Vilnius.

El. paštas: dariusziemelis@inbox.lt